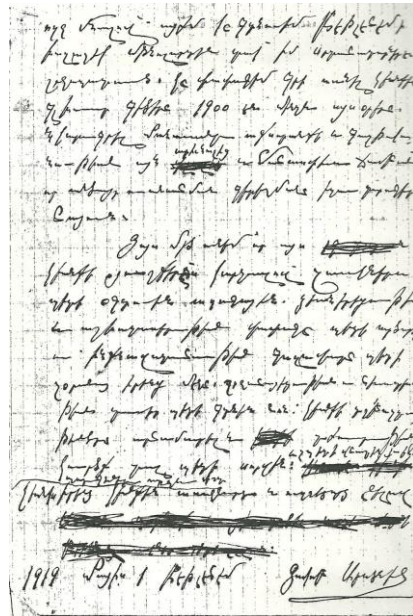
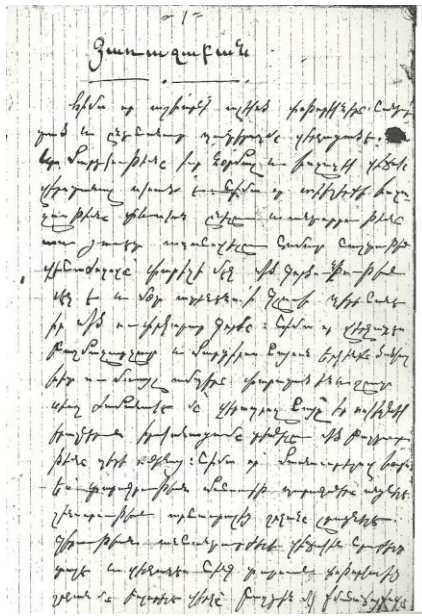

Յակոբ Արսէնեան Դեղագործ, Օվաճրգցի
Ինքնակենսագրութիւն (համառօտ)
1880-1919

Ծնած եմ 1880, Յուլիս ամսոյն մէջ, Օվաճրգ, Նիկոմիդիա Գաւառին մէկ գիւղը, երրորդ զաւակը ըլլալով Մերտինէնց Արսէնին եւ Սիլոյէնց Մարիամին ամուսնութեամբը կազմուած աղքատիկ ընտանիքին: Նայրս կը մեռնի իմ ծնունդէս երկու ամիս առաջ: Խեղճ մայրս այրի կը մնայ երիտասարդ տարիքին մէջ իր երեք անչափահաս զաւակներով, զորս խնամելու, մեծցնելու ամենադժուար պարտականութեան տակ կը գտնուի, քանի որ ապրելու եւ ապրեցնելու միակ միջոց՝ պզտիկ թթաստան մը եւ կտոր մը այգի միայն ունէր: Եւ սակայն յուսահատիլ չէր գիտեր: Տաժանագին աշխատանքի կը լծուի գեղջկական զբաղումներով: Ըստ եղանակի՝ ծխախոտի, ցորեն քաղելու, այգի-պարտեզ փորելու կ'երթայ, պարապ ժամանակներն ալ առտնին գործերով եւ գիւղացիներու աւել շինելով կը զբաղի՝ մէկ հատը 30 փարայի:

Վերջապես իր տաժանելի վիճակը կը մեղմանայ քիչ մը, երբ որ երկու եղբայրներս իրենց մատաղ տարիքներուն, կը սկսին

աշխատիլ ազարակներու մէջ իբր մշակ, իրենց չոր հացին փարան հանելու համար: Այս կերպով, խեղճ մօրս նիւթականի հոգը կը յատկացուի միայն ինծի:

Իմ մանկութեանս եւ տղայութեանս շրջանները զրկանքի եւ անձկութեան մէջ կ'անցունեմ մեծ մասամբ: Օրեր եւ շաբաթներ, փոխան ցորենի ալիւրի հաց ուտելու, եգիպտացորենի ալիւրէ շինուած ճաթ¹, կերած եմ:

Հազիւ 7 տարու էի, եղբօրս առաջնորդութեամբ գիւղին վարժարանը կ'երթամ. քանի մը տարիներ բնիկ գիւղացի վարժապետներ միայն կ'ունենամ, որոնք քերականէ եւ հեգարանէ յետոյ ընթերցարան, *Ոսկի Մատենիկ*, *Գ. եւ Դ. Տարի Մայրենի Լեզու* անուն դասագրքերը կը դասաւանդէին: Յաջորդաբար ինծի ուսուցիչներ կ'ունենամ Զարեհ Խաչերեան, Յաբէթ Ղազարեան, Միհրան Փափագեան, Յովհաննէս Կիւրճեան, Յարութիւն Զեթիկեան, որոնք ատեն մը [ետք] կը թողուն վարժարանը:

Վերջին տարիները, մեզի տնօրէն կ'ունենանք տեղացի Յովհաննէս Էֆ. Զթլթեանը, օգնական ուսուցիչներ՝ Յարութիւն Կոշտոյեան եւ Միհրան Փափագեան, որոնց ատենը դասագիրքերնիս էին *Դ. Տարի Մայրենի Լեզու*, *Ս. Գրոց Պատմութիւն*, *Պոզաճեան Թուաբանութիւն*, [եւ] *Տաճկ. Քերական*: Չորս քննութիւն տուի հրապարակաւ (94ի Յուլիս ամսոյն) եւ ընդունեցի վիճակացոյց մը որուն պատճէնը հետեւեալն է.-

Վկայագիր Ուսմանց
Յակոբիկ Արսէնեան

Դ. Կարգի աշակերտ Վարդանեան Վարժարանի, Օվաճրգ:

Հարցաքննել դասեր	Ստացած նիշերը	Արժէք նիշերու	Թուական
Տաճկ.	b+	յոյժ քաջալաւ	Յուլիս 18
Հայ.	b	քաջալաւ	Յուլիս 19
Թուաբ.	b+	յոյժ քաջալաւ	Յուլիս 20
Կրօնք	b	քաջալաւ	Օգոստ. 1

Վերոյիշեալ արժէքները քննիչ էֆենտիներու դիտողութեան համեմատ նշանակեալ ըլլալը հաստատելով սոյն վկայագիրը տրուեցաւ:

1894 Օգոստոս 1

Յ. Զթլթեան

Դպրոցը, մանչերու բաժինը երկու խոշոր սրահներէ կը բաղկանար՝ Ծաղկոց եւ Ուսումնարան:

Յաջորդ դպրոցական նոր շրջանին համար Միհրան Էֆ. Փափագեանը պաշտօնի կը կոչուի իրեն օգնական քանի մը ուսուցիչներով, որով այդ 95-96 դպրոցական շրջանները գլխաւորաբար 2-3 զրաբար քերականութիւններ կարդալով

¹ Տիպար մայր, անձնագո՛հ եւ անձնուէ՛ր մայր, օրինեալ ըլլայ յիշատակդ:

Ժամանակ սպաննեցինք: Քիչ մ'ալ ֆրանսերէն ընթերցանութեամբ պարապեցանք՝ Կարապետ Պերպերեանէն դաս առնելով իբր թէ ֆրանսերէնի մասնագէտ:

96 եւ 97 տարեշրջանին համար բարեբաղդութիւնը ունեցանք մեզի տնօրէն-ուսուցիչ ունենալու Գրիգոր Էֆ. Մխալեանը, որ հազիւ 8 ամիսներ մեր անմշակ եւ խոպան մտքերը զարգացնելու տրամադիր վիճակի մը մէջ դրած՝ թողուց իր պաշտօնը եւ հեռացաւ Օվաճըզէն: Ուսուցիչ փոխելու վատ սովորութիւնը այս անգամ ալ ի գործ դրուեցաւ ի վնաս ուսանողներու:

Մխալեան Էֆ.ին մենէ բաժնուէլէն վերջը մտատանջութեան, մտալկութեան սպառիչ ժամեր ու պահեր ունեցայ Օգոստոս 15ի գիշերը: Ծայրայեղ խորհրդակցութեանց մատնուած էի, թէ ի՛նչ ընել պէտք էր. արհեստի՞ երթալ, թէ՞ դպրոցս շարունակել:

Ամբողջ գիշերը անքուն անցուցի, արիւնս գլուխս խուժած էր. առաւօտուն անկողինէս չկրցայ իջնել, հիւանդացեր էի: Երեք ամիս տառապեցայ եւ անկողնոյ ծառայեցի: Առողջանալէս վերջը եղբայրներուս արհեստովը՝ ծխախոտի գործով, զբաղեցայ եւ այդ ձմեռը ամբողջ, իմ անվարժ ու փափուկ մատներս փոխան գիրքի սպիտակ էջերուն՝ ծխախոտի կարմիր եւ փռշտիկ տերեւները թղթատել սկսան: Այնպէս որ այդ տարին մտքիս մշակմանը համար ապարդիւն եղաւ բոլորովին: Բայց համբերութիւնը կեանք է ըսած է են: Բարեյաջող եւ ուրախութեան պարագաներ կը սպասեն եղեր մեզի համար:

1898-99 տարեշրջանին համար մեր դպրոցին տնօրէնութեան կը կոչուի Գրիգոր Էֆ. Յարութիւնեանը: Մինչեւ դպրոցական շրջանի վերաբացումը եւ դարձեալ ծխախոտի գործով զբաղեցայ, եւ Մխալեան Էֆ.էն առած ուսման պզտիկ պաշա՛րս ալ ծխախոտի արհեստին թողեւե՛ր վերջուցեր էի երբ, դպրոցը կը վերաբացուի եւ Գրիգոր Էֆենտին կը ստանձնէ դպրոցին տնօրէնութիւնը: Ես ուսման տենչէն բռնուած եւ դաշտային աշխատութեանց տաժանելութիւններէն խրտչած, դասագրքերուս պարկը անութիս տակը, փութացի դպրոց՝ առանց եղբայրներուս հաճութիւնը առնելու: Յանձն առնելով հակառակ պարագային անօթի եւ ծարաւ մնալը: Սակայն բարեբաղդաբար վերջը եղբայրներս համակերպեցան եւ հաւանութիւն յայտնեցին:

Երկու տարի շարունակ մեր սիրելի եւ յոգնաջան ուսուցիչ եւ տնօրէն Գրիգոր Էֆ. Յարութիւնեանի՝ մեղուաջան խնամքին շնորհիւ, ըստ մեր դպրոցական ծրագրի՝ ուսումնական շրջանը կը բոլորենք եւ Օվաճըզի դպրոցական պատմութեան մէջ առաջին անգամ ըլլալով շրջանաւարտ կ'ըլլանք եւ վկայական կը ստանանք ինը (9) ընկերներով:

Իմ սրտիս մէջ երախտագիտութեան կոթող մը կանգնած եմ իմ պատուական ուսուցիչիս Գրիգոր Էֆ. Յարութիւնեանի (յետոյ քահանայ եւ վերջը նահատակուած), որ ճիգն ու ջանքը չինայեց բնաւ իմ անձուկ մտքիս խոպան անդերը մշակելու գիտութեանց բարերար ճառագայթներուն տակ, որ ինծի ջամբեց ուսման եւ

իմաստուն կրթութեան ոգեպարար նիւթը եւ կարողութիւն ներշնչեց զանազանելու օգտակարն ու անօգուտը, բարին ու չարը, գեղեցիկն ու տգեղը եւ վերջապէս ցոյց տուաւ մարդ բարի, մարդ կատարեալ եւ մարդ քաղաքացի ըլլալու ճամբան: Յաւէ՛տ երախտապարտ եմ իրեն: Օրինեա լ ըլլայ իր խնկելի յիշատակը:

Հետեւեալը օրինակն է վկայագրիս.-

**Վկայագիր Ընթացաւարտի Օվաճըզի
Վարդանեան Ազգ. Վարժարանի Աշակերտելոց**

Ուսմունք	Նիշ	Ուսմունք	Նիշ
Վարք	յոյժ բարի	Տոմարակալութիւն	քաջ
Կրօն	քաջալաւ	Օրէնսգտ. գիտելիքներ	քաջալաւ
Հայերէն	քաջալաւ	Առողջաբանութիւն	քաջալաւ
Թուաբանութիւն	Յոյժ քաջալաւ	Գեղագրութիւն	լաւ
Գրահաշիւ	յոյժ քաջալաւ	Երաժշ. Ձայնագրութ.	
Աշխարագրութիւն	միջակ	Տաճկերէն	քաջալաւ
Պատմութիւն	միջակ	Գաղղիերէն	լաւագոյն
Պատմ. Ընդհ. Ազգաց	-----		

Պրն. Յակոբ Արսէնեան վարժարանիս կրթական յայտագրոյն համեմատ իր ընթացքն աւարտած եւ տարեկան վերջին հրապարակային քննութեամբ վերոգրեալ նիշերն շահելով պահանջուած հմտութիւնը ձեռք բերած ըլլալով, տնօրէնութիւնը եւ հոգաբարձութիւնը վարժարանիս, կու տայ անոր սոյն ընթացաւարտի վկայագիրը:

1900 Յուլիս 23, Օվաճըզ-Նիկոմիդիա

Հոգաբարձութիւն

տնօրէն

Գ. Յարութիւնեան

1900-1901ի դպրոցական տարեշրջանին համար թէ տնօրէնին եւ հոգաբարձութեան առաջարկով օգնական ուսուցիչի պաշտօն ստանձնեցի: ~~Թէ~~Ասով ինքնազարգացման պատեհ առիթ մը ունեցած կ'ըլլայի եւ ապագայ ասպարէզ մը ընտրելու երկար ժամանակ կ'ունենայի: Տարեթոշակը ծիծաղելի ըլլալու աստիճան քիչ էր, բայց տարբեր կարգադրութիւն մը ընել անկարելի էր: Ստիպուեցայ ընդունիլ եւ տարին քաշքշեցինք այսպէս:

Գոնէ մեր ամենասիրելի տնօրէնին օգտաշատ խորհուրդներն ու թելադրութիւնները վայելելու բերկրալիւր առիթները ունեցած եղանք:

1901 Սեպ. 22 Շաբաթ, կեանքիս մէկ նոր հանգրուանին դիմելու կը պատրաստուէի: Գատիգիւղ բնակող հօրաքրոջս որդին՝ Յարութիւնը, իր ճարպիկութեամբը միջոցներ ձեռք առած եւ զիս Պոլիս փախցնելու ապահոված էր: Որովհետեւ այդ ատենները

գաւառներէն Պոլիս երթալը ներկայիս Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները երթալու չափ դժուար եւ անկարելի էր:

Այդ օրը մեզ փոխադրող շոքեկառքը մինչեւ որ Հայտար Փաշա կայարանը հասաւ եւ մինչեւ որ անկէց ալ Գատիգիւղ հօրաքրոջս տունը ապահով կերպով մտանք՝ եւ ինչ ժանվալժանական² ճգնաժամեր անցուցի, մագերս ճերմկնալու աստիճան:

Հետեւեալ օրը, Կիրակի.—~~է~~ քանի մը հայրենակիցներու այցելելով ժամանակ կ'անցունենք: Ուրախ էի որ վերջապէս Պոլսոյ պէս մեծ քաղաքի մը մէջ կը գտնուէի այլեւս, բայց կեանքի պայքարի առաջին քայլերը առնելու յանդգնութիւնը կը մտրակէր զիս: Զբաղում մը, գործ մը, անհրաժեշտ էր:

Թէեւ իմ իտեալս էր դեղարան մը աշխատիլ, բայց դժուար էր առաջին օրերը յարմար վայր մը գտնել: Պարապ պտտիլ պէտք չէր: Վերջապէս հօրաքրոջ որդիիս թելադրութեամբը հայոց եկեղեցիին մօտերը, սոպաճի Արտաշին խանութը կ'երթանք եւ նորընծայ կրօնականի մը պէս, սոպայի մուրով ծածկուած պաշտօնական արհեստաւորի էնթարին կը հագցունեն ինծի եւ տասը (10) դահեկան շաքաթական կ'որոշեն: Գործս պիտի ըլլար վառարան (սոպիա) շինել սորվիլ եւ շինուած խողովակները շալակով հարուստներու տուները տանիլ եւ տեղաւորել, Գատիգիւղի հեռաւոր թաղերուն մէջ:

Մինչեւ 1902 Յունուար 20, այս ոչ-բաղձալի գործս կը շարունակեմ, յետոյ դարձեալ հօրաքրոջս որդւոյն հետ Սամաթիա կ'երթանք եւ Հայկ Ալլավերտեանի դեղարանը աշխատելու կը սկսիմ: Նոյն տարին, Սեպ. ամսոյն մէջ, Արմաշ գացող ուխտաւորի մը թղթովը Իզմիր կ'երթամ եւ Օննիկ էֆ. Քիւրտեանի դեղարանը կ'աշխատիմ: Երկու տարի վերջը պաշտօնական թուղթ — սերթիֆիքա — կ'առնեմ իրմէ՝ երեք տարի դեղարան աշխատած ըլլալս վաւերացնող, որպէսզի կարենամ Բժշկ. Համալսարանի դեղագործական ճիւղին հետեւիլ: Մտից քննութիւնները յաջողութեամբ կ'անցունեմ եւ 1904 Սեպ.ին Բժշկ. Համալսարանի դեղագործական ուսանող կ'արձանագրուիմ: Բայց նպատակիս իրագործման համար այսքանը չէր բաւեր. անհրաժեշտը նիւթականն ալ ապահովել պէտք էր: Մայրս՝ աշխատելու անկարող էր, իսկ եղբայրներս իրենց ընտանիքին հոգը ունէին: Շատ ուսանողներ, որոնք անձնական նիւթական միջոցներէ զուրկ էին, բարերարներ գտնել կը ջանային իրենց ուսանողական շրջանին, իրենց օգնելու համար: Բայց եւ նուաստացուցիչ եւ արժանապատուութեան խնդիր նկատեցի այս միջոցը եւ հաստատ դիտաւորութեամբ որոշեցի որ եւ ինքս ըլլամ իմ ապագայիս ճարտարապետը եւ իմ անձնական աշխատութեամբս հասնիմ իմ նպատակիս: Այդ պատճառաւ, աւելի նպատակայարմար սեպեցի

² Ներկայիս [շրջանաւարտներէս] կ'ապրինք 4 հոգիներ.— Տոքթ. Գրիգոր Տէյիբմէնճեան, դեղագործ Սարգիս Սէլեան Հալէպ, եւ՝ Կազա եւ Հայր Վարժապետեան Երուսաղէմ:

յարմար դեղարան մը աշխատիլ գիշերները՝ պարապ ժամերս, եւ վարժարան յաճախել ցորեկները: Սակայն Պոլսոյ կողմը, Համալսարանին մօտերը դեղարան մը գտնել կարելի չ'ըլլար: Կը ստիպուիմ Բերայի կողմերը փնտռել: Վերջապէս, Բանկալթի Անթոն էֆ. Տեօվլէթեանի դեղարանը կը գտնեմ ուր աշխատիլ կը սկսիմ Սեպ.ին, 30 դահեկան շաբաթականով: Այս կերպով ամէն օր, բացի Ուրբաթ եւ Կիրակի օրերէ, Բանկալթիէն մինչեւ Գումգափու քալելով երթալ-գալ՝ քիչ մը շատկեկ դժուար էր ինծի համար. սակայն ի՞նչ ընել, ուրիշ միջոց չկար. թրամվայի եւ նաւակի դրամ տալ՝ անձուկ պիտոճէս չէր ներեր, մանաւանդ այդ 1904-1905ի ձմեռը այնքան խիստ էր Բերայի կողմը՝ շաբաթներով երթելեկութիւնը գրեթէ դժուարացած էր եւ թրամվայները դադրած էին: Այսուհանդերձ, ստիպուած էի երթալ-գալ տապանակ ուխտի: Այս կերպով թէ՛ դասաւանդութեանց ներկայ կ'ըլլայի անխափան, եւ հացս կը ճարէի միեւնոյն ատեն:

Տարեկան քննութեանց օրերը կը մօտենային, պէտք էր շատկեկ աշխատիլ տարի չկորսնցնելու համար, քանի որ այսքան դժուարութեանց կուրծք տալով էր որ տարեշրջանը կը բոլորէի: 1905 Մայիս 15ին Համալսարանը կը փակուէր՝ Յունիս 1ին քննութեանց սկսելու համար: Թէ՛ դեղարան աշխատիլ եւ [թէ՛] քննութեանց պատրաստուիլ՝ անկարելի էր: Տարւոյն ընթացքին ըրած խնայողութեանս պզտիկ արդիւնքին վստահելով կը թողում դեղարանը եւ ամբողջ ցորեկները դասընկերներէս Հրանդ Էթմէքճեանի Ենիգափուի իրենց տունը կ'առանձնանանք պրոսացի Օննիկ Անթոնեանի եւ պարտիզակցի Անուշաւան Քիւթնէրեանի ընկերակցութեամբ եւ յամառօրէն աշխատելով քննութիւնները կ'անցունենք յաջող կերպով եւ երկրորդ կարգի աշակերտ կ'ըլլանք: Հինգերորդ կ'ելլեմ 300ի մէջ:

Արձակուրդի երեք ամիսները փոխանակ Պոլիս ռեւէ դեղարանի մը մէջ չնչին շաբաթականով մը ժամանակ անցունելու՝ յարմար կը դատեմ Օվաճըզ երթալ թէ՛ հանգիստի, թէ՛ օդափոխութեան եւ թէ՛ ալ համեստ պիտոճէս հաւասարակշռելու համար եւ Պոլսէն պզտիկ սնտուկ մը դեղեր - մեծ մասամբ quinine - գնելով կը մեկնիմ գիւղ եւ երեք ամիս malariaի դեղեր շինելով (քանի որ բժիշկ չկար գիւղը) ի վիճակի կ'ըլլամ վրաս գլուխս նորոգելու եւ քանի մը ոսկի ալ խնայողութիւն ընելու: Համալսարանին վերաբացման օրերը կը մօտենան: Մենք Իզմիտ կ'իջնենք Պոլիս երթալու անցագիրս ստանալու համար: Բայց մեզի կը պատասխանեն պաշտօնատունէն թէ ռեւէ հայու արգիլուած է Պոլիս մեկնիլ: Անօգուտ կ'ըլլայ մեր Բժշկ. Համալսարանի ուսանող ըլլալնիս հաստատելը. «կեղրոնէն եկած է հրամանը» կ'ըսուի:

Յետոյ կը հասկցուի թէ Յունիս ամսոյն մէջ տեղի ունեցած մահափորձին, (Սուլթան Համիտի վրայ) հեղինակները հայ յեղափոխականներ եղած ըլլալու կասկածներ կան, հետեւաբար հայ անունը կրողին առջեւ Պոլսոյ դռները փակ են յաւէտ:

Ամբողջ երեք ամիս դիմումներ կը կատարենք խնդրագիրեր կը դրկենք շարունակ: Վերջապէս 1905ի Դեկտ. սկիզբները

կ'արտոնուինք Պոլիս մեկնիլ: Բայց երբ վարժարան կ'երթանք կ'ըստի թե մեր անունները սրբուած են ուսանողներու ցանկէն, որով հարկ կ'ըլլայ երկու ամիս ալ դիմումներ կատարել՝ վերընդունուելու համար: Այնպէս որ այդ տարեշրջանին երկու ամիս միայն կարող կ'ըլլամ դասաւանդութեանց ներկայ գտնուիլ: Միւս կողմէ, հացիս դրամը ճարելու համար վարժարանէն ոչ շատ հեռի Չեմպէրլի-թաշ, Տեմիրճեան դեղարանը կ'աշխատիմ ազատ ժամերուս, ինծի իբր ննջասենեակ ունենալով Մերճանի խանին մեջ պզտիկ անկիւն մը: 1906ի Յունիսին տարեկան քննութիւնները կը սկսէին: Ես դարձեալ ընկերոջս՝ Հրանդ Էթմէքճեանի հետ իրենց տունը քննութեանց կը պատրաստուիմ: Ես հանգստի ժամերս դեղարանը աշխատելով կ'անցունեմ եւ քննութիւնները յաջողութեամբ կ'անցունեմ դարձեալ, առանց կրկնելու կարգս եւ կ'ըլլամ դեղագործութեան երրորդ կարգի աշակերտ:

1906ի արձակուրդիս ամիսները դարձեալ Օվաճըզ կ'անցունեմ malaria-ի դեղ շինելով եւ խեղճուկ պիւտճէիս հաւասարակշռութիւնը կարելի դարձնելու: Այդ տարի քիչ մը կանուխ կը ստիպուիմ վերադառնալ Պոլիս, տոքթորայի քննութիւններուս համար:

Հիմա դարձեալ, ապրուստի խնդիրը միտքս կ'աշխատցնէր: Վերջապէս Վլանկա, Արամ Ադիլեանի դեղարանը աշխատիլը նպաստաւոր կը գտնեմ, եւ վարժարանի ժամերէս դուրս կ'աշխատիմ հոն, ուր գիշերելու շատ յարմար սենեակ մ'ալ կար: Այս կերպով Համալսարանի երրորդ տարեշրջանը բոլորելու ամէն դիւրութիւններ ունեցած ըլլալուս գոհունակութեամբ գործի կը սկսիմ: Բայց անակնկալ ձախող պարագայ մը կը խռովէ հանգիստս եւ տակնուվրայ կ'ըլլայ ծրագիրս:

1907 Յունուարի իրիկուն մը, երկու բարեկամ ընկերներս՝ Բժշկականի ուսանող Գրիգոր Տէյիրմէնճեան եւ Օննիկ Զաքարեան դեղարան կու գան, միասին կը ճաշենք եւ ուրախ գուարթ խօսակցելէ վերջը, Օննիկ կը մեկնի իր սենեակը, իսկ ես եւ Գրիգորը (Ճոնը) ժամանցի համար կը սկսինք նարտ խաղալ: Ժամերը կը սահին, կէս գիշերը կը մօտենայ: Յանկարծ դեղարանին դուռը կը զարնուի, ի՞նչ տեսնենք, Գումգափուի եւ Կետիկփաշայի հայութիւնը ահաբեկող ահ ու սարսափի մատնող, տխրահռչակ քոմիսէրը՝ Քեամիլ, քանի մը փոլիսներով կը մտնէ ներս եւ առանց այլեւայլի, առանց շուրջերնիս նայիլ տալու, կ'առաջնորդէ մեզ կեդրոնական ոստիկանատուն: Պատեհ առիթը գտած էր ինձմէ վրէժ լուծելու, քանի որ մէկ շաբաթ առաջ, դեղ մը ուզած էր ձրի եւ ես մերժած էի վարպետէս հրաման առած չըլլալուս համար: Հարցաքննութեանց արդիւնքներէն ի յայտ եկաւ որ այդ մարդահերէշը տեղեկագիր մը տուեր է առ որ անկ է, թէ՛ ամէն գիշեր հայ երիտասարդներով կը հաւաքուինք դեղարանը եւ յեղափոխական ժողովներ կ'ունենանք:

Կարելի չէ երեւակայել մեր երկուքին հոգեկան տագնապը, վախն ու սարսափը: Մեր ապագան խորտակուած էր այլեւս, քանի

որ գիտեինք թե բանտ գացող ուսանողներ Պոլիսէն գաւառները կ'աքսորուէին անդարձ կերպով:

Իմ մտալկութեանս գլխաւոր եւ միակ առարկան կ'ըլլայ ընկերս՝ Գրիգոր Տէյրիմէնճեանը, քանի որ անուղղակի կերպով ես պատճառ եղած պիտի ըլլայի անոր ծնողացը իրեն համար ըրած այնքան նիւթական զոհողութիւններուն վայրկենապէս՝ ի դերել ելնելուն: Մանաւանդ որ իրեն վերջին տարին էր՝ բժշկ. վկայականը ստանալուն: (35) Երեսունհինգ օրեր, բանտի ամենախիստ դառնութիւնները, նեղութիւնները, զրկումները, ցմրուր քամելէ եւ ժանվալժանական տագնապներու ենթարկուելէ, բարեկամներու եւ ծանօթներու այցելութենէ զրկուելէ վերջը, անպարտ կ'արձակուինք, բոլորովին սուտ եւ անտեղի զրպարտութիւն եւ ամբաստանութիւն ըլլալը հաստատուելով:

Սակայն այսքանով չվերջացաւ իմ դժբաղդութիւնս: Վարժարանը ամէն օր ներկայ-բացակայի համար, բոլոր ուսանողներուն անունները կը կարդային: Այն ուսանողը որ ուրբ օրէն աւելի բացակայ կ'ըլլար առանց լուր տալու վարժարանի տնօրէնին, անունը կը ջնջուէր ուսանողներու տոմարէն: Ընկերոջս՝ Գրիգորին ընկերները ազնուութիւնը եւ քաջութիւնը ունեցեր էին «ներկայ» ըսելու՝ երբ իր անունը կը կարդայ հսկիչը, այնպէս որ առանց դժուարութեան, ան շարունակեց իր դասընթացքը: Իսկ իմ դասընկերներս, այդ քաջութիւնը չէին ունեցած, որով իմ անունս ջնջուած տեսայ՝ երբ դասարան մտայ: Մինչեւ որ վերստին անունս արձանագրել տալու եւ կրկին ուսանող ըլլալու համար միջոցներ ձեռք կ'առնեմ, անհուն դժուարութեանց կը բաղխիմ:

Վերջապէս նոյն տարուայ Մարտին կը վերսկսիմ յաճախել վարժարան, իբր կանոնաւոր ուսանող եւ ներկայ ըլլալ դասաւանդութեանց, երբ արդէն երեք ամիսներ միայն մնացած էին տարեվերջի եւ շրջանաւարտի քննութեանց:

Տարի չկորսնցնելու եւ վկայականը ստանալու համար, տքնաջան աշխատիլ պէտք էր, գիշերը ցորեկին խառնելով: 1907 Յունիսին, քննութիւնները կը սկսին, պատրաստուելու համար, կը ստիպուիմ թողուլ դեղարանը եւ ամբողջ ժամանակս յատկացնել քննութեանց:

Ինչպէս նախորդ երկու տարիներուն, այս անգամ ալ դարձեալ դասընկերոջս՝ Հրանդ Էթմէքճեանի հետ կ'առանձնանանք իրենց տունը: Գիշեր-ցորեկ անընդհատ կ'աշխատինք եւ վերջապէս յաջող կերպով այս շրջանաւարտի քննութիւններն ալ կը լրացնենք մինչեւ Յուլիսի վերջերը: Այլեւս դեղագործական վկայականի իրաւունք ստացած էի: Տարիներու յոգնաջան աշխատութիւններէ ծանր նեղութիւններէ եւ մեծ զրկումներէ եւ վերջապէս անհուն դժուարութիւններէ վերջը իտեալիս իրականացումը կը տեսնէի:

1907 Օգոստոս 9ին կայսեր գահակալութեան օրը հանդիսաւոր կերպով դեղագործի վկայական կը ստանայինք (40) քառասուն ուսանողներ, սովորական երդումը ընելէ յետոյ:

Այլևս վկայեալ դեղագործ էի. որքան իրաւունք ունէի հպարտանալու, բերկրելու եւ հոգեկան մեծ գոհունակութիւն զգալու:

Այդ օրը ուրախ, գուարթ, քանի մը հայ շրջանաւարտ ընկերներով զբօսավայր մը կ'երթանք, հոն իւրաքանչիւրս իր ծնողքէն, իր բարերարէն ստացած նիւթական օժանդակութեանց քանակը կը յայտնէր երեք տարուան մէջ: Եւ էի միայն որ, արդար հպարտութեամբ կը յայտնէի թէ երեք տարուան յոգնաջան ինքնաշխատութիւններուս արդիւնքը միայն ունէի ինծի օժանդակութիւն, հետեւաբար ես էի իմ ապագայիս ճարտարապետը:

1907 Օգոստոս 15ին Օվաճըզ կը վերադառնամ վկայականս անութիւ տակ եւ քանի մը շաբաթ ուրախ-գուարթ ժամանակ կ'անցունեմ հոն: Բայց, բնական է, երկար պէտք չէր ըլլար այս հանգստի եւ պարապ շրջանը: Բուն կեանքի պայքարը գործնական կեանքը սկսելու ատենը եկած էր այլևս, ուսանողական շրջանի հոգեւորանջ քննութիւնները, վկայական ձեռք բերելու բուռն մարմաջը չէին որ ուղեղս կը զբաղեցնէին հիմա, այլ՝ գործի սկսիլ, դրական մարդ ըլլալ: Ապագայի ծրագիրներու գործադրութեանը համար միջոցներու ձեռնամուխ ըլլալու ճիգն ու ջանքը կը մտրակեն զիս:

Այդ ատենները Ատապազարէն մեր բարեկամ Տոքթ. Անդրանիկ Չաուշեանը քարթով մը ինծի կ'իմացնէ թէ ծախու դեղարան մը կայ Ատապազար: Ես անյապաղ կը փութամ զինք տեսնելու: Վերջապէս Արտաշէս Կեօմէրեանի դեղարանը կը գնեմ (100) հարիւր կարմիր ոսկիի, որուն կէսը (փոխառութեամբ ձեռք բերուած) կը վճարեմ իրեն եւ կէսն ալ վերջը վճարելու պայմանաւ, կը ստանձնեմ դեղարանը եւ կը սկսիմ գործի:

1907 Մեպտ. 25ին, այլևս դեղարան մը ունէի եւ գործնական կեանքը մտած էի՝ 100 ոսկի պարտական ըլլալով: Դեղարանը շատ անշուք տեղ մը ըլլալով՝ կը ստիպուիմ քաղաքին բանուկ մէկ հրապարակը փոխադրել զայն:

Սակայն առաջին տարին, գործս շատ յաջող չ'ըլլար, քանի որ տեղւոյն մէջ անծանօթ էի տակաւին մանաւանդ որ (10) տասը դեղարան կար քաղաքին մէջ: Այնպէս որ այն տարին շատ դժուարութեանց կ'ենթարկուիմ պարտքիս գոնէ մէկ մասը վճարելու: Բայց յաջորդ տարիներուն՝ 1908-1909-1910, արդէն դեղարանիս պարտքը վճարած եւ գործս քիչ-շատ կարգի դրած էի, այնպէս որ ժամանակը եկած համարեցի այլևս ընտանեկան բոյն մը կազմելու եւ այդ ուղղութեամբ քայլեր առնել սկսայ:

1910 Յունուար 7ին, նշանախօսութիւնս եւ 1910 Հոկտ. 10ին ալ ամուսնութիւնս տեղի ունեցաւ Օր. Հռութ Կիւլէմէրեանի հետ Օվաճըզի մէջ, կնքահայրութեամբ իմ յարգելի ուսուցչիս Տէր Արսէն քահանայ Յարութիւնեանի, որուն փոխանորդաբար մեր Ս. Պսակի խաչը բռնեց իր զուակը Հայկազունը, իսկ պսակիչ քահանան եղաւ նոյնինքն Տէր Արսէն Հայրը:

Երկու օր վերջը նորապսակներս, ընկերակցութեամբ ազգականներու եւ բարեկամներու, կը վերադառնանք Ատապազար, շատ օրերով ու շատ բարքերով բարեկամներու շնորհատրութեան այցելութիւնները կ'ընդունինք: Այսպէս է որ նորակազմ ընտանեկան կեանքի երջանկութիւնները կը վայելեմ շրջապատուած մօրմէս եւ կնոջմէս: 1912 Յուլիս 29ի՝ Ուրբաթ Բարեբաստիկ օրը մեծ բարեբաղդութիւնը կ'ունենանք մեր անդրանիկ զակին ծնունդը ողջունելու, զոր կը կոչենք Արսէն-Նուպար՝ մեր եւ կնքահօր փափաքին համաձայն:

Այդ օրերուն, երբ *Բիւրակն*, շաբաթաթերթի հաւաքածոն կը կարդայի: [Գրութիւնը՝] մեծն Նուպար փաշայի կենսագրական տողերը գրուած ատենուն կողքին, Նուպար բառին ծագման մասին կը բացատրէ թէ Հայաստանի մէջ երբեմն տեղեր ժողովուրդը առաջին պտուղին Նուպար կ'ըսէ. որեւէ պտուղի մը նախախայրիքը կերած ատենը, «Նուպար ըրի», կ'ըսեն եղեր: Խորհելով որ մեր ընտանեկան պարտեզին առաջին պտուղն էր ասիկա, պատշաճ էր որ Նուպար կոչենք զայն եւ կնքահօր փափաքն ալ եղաւ որ Արսէն անունն ալ կցենք Նուպարին եւ անուանենք զայն Արսէն-Նուպար:

Դեղարանիս գործերուն յաջող վիճակ մը ստանալուն, նաեւ բարեկամներուս եւ ծանօթներուս շրջանակին ընդարձակումին երկրորդ պատճառն էր քաղաքական վիճակին բարեփոխումը: 1908 Յուլիս 11ին օսմանեան սահմանադրութեան հռչակումը՝ երկրին տնտեսական վիճակին դէպի բարելաւում [ընթանալու] մեծ ազդակ մը եղաւ առժամապէս:

1910ին, Ատապազարի մէջ նոր բացուած Կեդրոնական Վարժարանի խնամակալութեան անդամ կ'ընտրուիմ եւ Ազգային պզտիկ ծառայութիւն մը կ'ունենամ իմովսանն: Ինծի պաշտօնակիցներ կ'ունենամ Գեորգ Շիրինեան՝ պատասխանատու ծերունի մը, մտաւորական Տոքթ. Մ. Տէմիրճեան, Տոքթ. Յ. Արթինեան. Գ. Սիւքերեան, Ստեփան Ստեփանեան, Զարեհ Գոչեան եւ Մ. Բարսեղեան: Իմ գործակցութիւնս կը շարունակեմ այս ձեռնահաս խումբին հետ երկու տարի եւ յետոյ կը հրաժարիմ:

1914 Մարտ մէկին, կը ստիպուիմ դեղարանս Իզմիտ փոխադրել, աւելի նպաստաւոր նկատելով այս կարգադրութիւնը: Տոքթ. Ճերահեանի եւ Կ. Գոշտոյեանի ջանքերուն շնորհիւ, Իզմիտի մեծ հրապարակին եւ կառուղիին վրայ, յարմար տեղ մը կը բանամ դեղարանը: Գործերս շատ յաջող կերպով կ'ընթանան: Բայց անակնկալ եւ ձախող պարագաներ կը ծագին. թուրք կառավարութիւնը **սեֆերպերլիկ** կը հրատարակէ եւ զէնքի տակ կը կանչէ 18-45 տարեկանները անխտիր: Ամբողջ ծրագիրներս խորտակումի կը դատապարտուին: Ես զինուոր պիտի ըլլայի: Բայց վկայեալ դեղագործները առժամապէս ազատ արձակուելուն պատճառով՝ ես մնացի ազատ:

Մինչ գործս կը շարունակէի, մտալկուած վիճակով, անակնկալօրէն զինուոր կանչուելու վախը սրտիս, Աստուած պարգեւեց մեզի մեր երկրորդ զաւակը՝ Նորայրը, 1914 Մեպտ. 18ին, Կիրակի օրը, մեր ընտանեկան կեանքը ուրախութեամբ լեցնելով:

Այդ տարուան ձմեռը, քիչ-շատ հաճելի ընտանեկան ժամանցներ կ'ունենանք, քանի մը ընտանիքներով: Մեր Տէր Արսէն ~~հայրը~~ Իզմիտի հայոց վարժարանին տնօրէնի պաշտօնը վարելով, այդ տարի բարեղէպ առիթ մը եղած էր որ միասին ըլլայինք միշտ: Յետոյ քանի մը հայրենակից եւ բարեկամ ընտանիքներ՝ Կոշտոյեան, Տատուրեան, Թագուորեան, Փերիաքիւր, Միքայէլ Զալըքեան եւ ուրիշներ յաճախ հաւաքուելով իրարու քով, կը ջանայինք **սեֆերպերիկի** պատճառած արհաւիրքն ու սարսափը մեղմացնել: Եւ սակայն աւա դ, երկար չտեւեց այս քաղցրիկ շրջանը:

Վերջապէս 1915 տարին կը թեւակոխենք լաւագոյն օրեր տեսնելու մեծ յոյսերով: Այդ տարւոյն քանի մը ամիսները իբր զինուորական բժիշկ Իզմիտ կը գտնուին մեր բարեկամներէն Տոքթ. Գապատայեանը, Տոքթ. Մագսուտ Թոգաթեանը, Տոքթ. Յակոբ Պալեանը եւ Տոքթ. Ս. Զրաքեանը: Յաճախ հաւաքուելով՝ ժամանակին պատճառած վիշտերն ու մտահոգութիւնները փարատելու միջոցներ ձեռք կ'առնէինք:

Յունուարի սկիզբները, Իզմիտէն Պոլիս կ'երթամ. մեր Յովսէփ Ղազարեանը հոն պատերազմական ատեան դրկուած էր ամբաստանութեան մը հետեւանքով, ինծի ծանօթ պաշտօնական անձնաւորութեանց մօտ պէտք եղած բարեխօսութիւնները կ'ընեմ եւ կը վերադառնամ 15 օրէն:

Այդ տարուան Ապրիլ եւ Մայիս ամիսները, արհաւիրքի եւ սարսափի օրեր կ'ըլլան մեզի. թուրք կառավարութիւնը սկսած էր հալածանքը թրքահայերուն հանդէպ: Ամէն քաղաքներէն, ամէն գիւղերէն աչքի երեւցող, մտաւորական, վաճառական, արհեստաւոր դասակարգէն շատեր անծանօթ վայրեր արքայաքաղաքներ մեծ գործունէութեան մէջ էր: Իզմիտէն ալ 15-20 հոգի անակնկալ ձեւով արքայաքաղաքներ:

Ես ալ, ամէն ժամ, ամէն օր, հոգեկան տագնապներու մէջ էի: Պայուսակս պատրաստած, կը սպասեմ որ կարգը ինծի պիտի գայ վիճակակից ըլլալու ձերբակալուածներուն եւ սակայն այդ ամէնօրեայ արհաւիրքի օրերը կ'անցնէին եւ կը մնայի Իզմիտ, գործիս գլուխը եւ միամիտօրէն կ'ուրախանայի որ զերծ մնացի այդ փորձանքէն: Առանց կասկածելու, առանց նախատեսելու որ մեզի ալ վերապահուած էր վտանգին ամենասոսկային, փորձանքներուն աներեւակայելին, տանջանքներուն աննախընթացը: Պատմութեան մէջ չտեսնուած այնպիսի դէպքեր, այնպիսի հակամարդկային վարմունքներ զորս տեսանք եւ որոնց ենթարկուեցանք զանգուածային տարագրութեան ատեն:

Տարագրութիւն 1915

Թուրքիա պատերազմ յայտարարած էր արդէն Ռուսիոյ, Ֆրանսայի, Անգլիոյ եւ Սերպիոյ դէմ, իրեն դաշնակից ունենալով Գերմանիա, Աւստրիա, Հունգարիա, քիչ յետոյ ալ՝ Պուլկարիա: Բուռն յարձակումներ տեղի կ'ունենային Տարտանէլ, Կովկասի ճակատը եւ Սուէզ: 1915ի առաջին ամիսները, թուրք Իթթիհատի

կառավարութիւնը, Տարտանէլի մէջ հազարաւոր զոհեր ունենալէ վերջը, պարտութեան կը մատնէր անգլիացիները, որով բոլորովին վստահ թէ այլեւս կատարեալ վերջնական յաղթութիւնը իրենց կողմն է, քանի որ իր դաշնակից Գերմանիան ալ մեծամեծ յաջողութիւններ կ'ունենար Ֆրանսայի ճակատը, յարմար առիթ կը նկատէր իր հպատակ հայ ժողովուրդը, բնաջինջ ընելու: Ո՞վ պիտի հաշիւ պահանջէր Թուրքիայէն, ո՞վ պատասխանատու բռներ զիրենք, քանի որ յաղթողը իրենք պիտի ըլլային: Այս կերպով, միանգամընդմիջտ հայկական ցարդ անլուծելի հարցը, հիմնական կերպով լուծած պիտի ըլլային եւ յետայսու իրենց հանգիստը վրդովող եւ իրենց ներքին գործերուն միջամուխ ըլլալու առիթ տուող իր հայ հպատակները գոյութիւն չպիտի ունենային այլեւս: Օ՞ն ուրեմն, առիթը պէտք չէր փախցունել եւ գործի լծուիլ պէտք էր անմիջապէս: Այսպէս մտածեցին Էնվեր եւ իր հրէշ քլիքը:

Նախ թուրք ժողովրդին մտքերը պատրաստելու եւ իրենց դժոխային ծրագիրները կարենալ դիւրաւ ի գործ դնելու համար իրենց գործելակերպը արդարացնող միջոցներու դիմեցին: Ամենայեւթին խեղճ զիւղերուն մէջ իսկ թուրք խուժանին ազգայնական զգացումները գրգռելու, անոնց վրէժխնդրական ոգին արծարծող տարաձայնութիւններ հանեցին ըսելով որ հայերը Վանի կողմերը ամբողջ Ռուսիոյ ճակատը մեր բանակին յառաջխաղացման գիծը կտրած են եւ իսլամ ժողովրդին վրայ ամէն խժդժութիւն ի գործ դրած են, հետեւաբար մենք այլեւս վստահ չենք այս ժողովրդին վրայ, պէտք է որ հեռացնենք մեր երկրին սահմաններէն եւ մեզի վնասակար ըլլալու ամէն միջոցներէն զրկենք զիրենք արմատապէս, դրկելով զիրենք առանց բացառութեան, Տէր Զօրի անապատները:

Այդ ուղղութեամբ խիստ հրահանգներ դրկուած էին ամէն կողմ, բնաջնջելու համար հայերը. փրկութեան միակ առիթը հիմա էր, պէտք չէր փախցունել: Էնվեր-Թալաթ ոճրածին քլիքը մասնաւոր փրոփականտաի համար մարդակերպ հրէշներ կը դրկէր թուրք ժողովրդին միտքերը պատրաստելու համար եւ ամիսներ առաջ մզկիթներու մէջ հաւաքելով զանոնք, երդում ընել կու տար անոնց ոեւէ հայու չյայտնելու իրենց գաղտնի ծրագիրներուն մասին՝ ինչպէս կ'իմանանք վերջը, խիստ սակաթիւ խղճամիտ թուրք ծանօթներէ: Երդման ձեւն է եղեր՝ ով որ այդ գաղտնիքը յայտնէ ոեւէ հայու, իր կինը թողած պիտի ըլլայ: Ասիկա երդումներու ամէնէն մեծն է եղեր իրենց համար իբր թէ, եւ այս կերպով կը սկսին սարսափի եւ արհաւիրքի օրերը:

1915ի Ապրիլ, Մայիս, Յունիս ամիսները սկիզբն են երկանց: Նախ մասնակի աքսորները կը սկսին. Պոլսէն եւ գաւառներէն աչքի երեւցող հարուստ վաճառականներ, աչքառու մտաւորականներ եւ երեւելի դէմքեր, առանց հարցուփորձի, շատեր՝ զիշեր ատեն իրենց անկողիններէն հանուելով կը ձերբակալեն եւ կ'աքսորեն Գոնիայի եւ Անքարայի խորերը: Թերեւս մտածելով որ այս պարագլուխները հեռացնելով հայ ժողովրդին ըմբոստութեան ոգին սպանած կ'ըլլան:

Յետոյ, իրենց ծրագրին գործադրութեան ատեն հաւանական մէկ ուրիշ դժուարութիւն մը եւս կար, զենքերու խնդիրը:

Օրուան այդ հրէշածին վարիչներուն կասկածն էր թէ հայերը առհասարակ զինուած են եւ կրնային իրենց քայլերուն առջեւ քար դնել եւ դժուարացնել իրեն հայաջինջ ծրագրին գործադրութիւնը: Այդ մղձաւանջէն մղուած, մասնաւոր մարդագազաններ կը դրկեն գաւառները, ինչպէս Իզմիտի գաւառ: 1915ի Յուլիս առաջին կէսին, տեղի ունեցած խժոժութեանց եւ չարչարանաց ականատես եւ ականջալուր կ'ըլլանք արհաւիրքի օրեր ապրելով:

Չեթէպաշի Իպրահիմ ըստած հրէշ մը կը դրկուի նախ Ատապազար, յետոյ Պարտիզակ, Օվաճըզ, Արսլանպէկ, Տեօնկէլ, Արմաշ եւ ապա Իզմիտ: Այդ մարդակերպ գազանը զենք փնտռելու, պոմպա գտնելու պատրուակին տակ, հարիւրաւոր հայ մարդիկ կը լեցունէ եկեղեցիները, դպրոցները, եւ կը սկսի անգութ կերպով ծեծել, ոտքերէն արիւն հոսեցնելով զգայազիրկ գետինը փռել ամենն ալ: «Ձեր Աստուածը եւ եմ,- կը պոռայ այդ բորենին,- զենքերը հանեցէք, ձեզի համար տեղ պատրաստած եմ Տէր Զօր եւ Մուսուլ»: Այս էր իր յանկերգը: Ամենքս ալ ահուդողի մատնուած, եւ աւելի մեծ վտանգի հաւանականութիւնը դամկլլեան սուրի մը պէս կախուած մեր գլխուն վերէն՝ չենք համարձակիր նոյնիսկ իրարու հետ խօսիլ:

Մեր դժխեմ ճակատագրին համակերպելէ գատ ի՞նչ կրնայինք ընել: Մեր ծերունագարդ առաջնորդ, Ստեփանոս սրբազանը, ամէն օր պատրիարքարան տեղեկագրեր կը դրկէ, տեղի ունեցած անգթութիւնները նկարագրելով եւ անլուր խոշտանգումներու ենթարկուածներու քանակը ցոյց տալով: Բայց ի՞նչ օգուտ. չէ՞ որ հրամանը կեղրոնէն է:

Բողոքները դիմումները անօգուտ են, յոյս չկայ որեւէ պաշտօնական շրջանակներէ օգնութիւն սպասելու: Վերջապէս մեծ աղէտը կը սկսի Իզմիտի գաւառին մէջ ալ: 1915 Յուլիս 15-20ին, Կէլվէի շրջանի հայերուն, աղէտալի տեղահանութիւնը կը սկսի: Նոյն ամսոյն 20-22ին ալ Ատապազար, Արսլանպէկ, Օվաճըզի խեղճ հայը թողուլ կը ստիպուի տունը, տեղը, դաշտերը, պարտեզները, իր քրտինքին արդիւնք եղող ամէն ինչ եւ կը քշուի ճոթերուն եւ բիրերու հարուածներուն տակ դէպի անծանօթ վայրեր, դէպի անստուգութիւն, դէպի սպանդանոց: Շատեր իրենց չափահաս գաւակներուն, իրենց ամուսիններուն, իրենց եղբայրներուն ընկերակցութենէն, անոնց հետ միասին տառապելու եւ միասին մեռնելու մխիթարութենէն զրկուած են, վասնզի կառավարութիւնը կանխամտածումով, այս քանի մը ամսուան մէջ, 20-45 տարեկան բոլոր հայ երիտասարդները հաւաքած եւ *ամէլէ թապուրներ* կազմելով հեռացուցած էր իրենց ընտանեկան օճախներէն, անօգնական ձգելով բոլոր ընտանիքները: Իզմիտ եւ Պարտիզակ տակաւին հրաման չէին ստացած տառապանքի ճամբան ձեռք առնելու: Թուրքերը սուտ տարաձայնութիւններ հանած էին թէ Իզմիտ կեղրոն քաղաք մը ըլլալով հայերը պիտի մնան իրենց տեղերը: Այս ալ նպատակաւոր էր, որպէսզի հայերը իրենց գոյքերը, իրենց ինչքերը կանխաւ չկարենան ծախել, յետոյ՝ երբ որ հրաման

գայ մեկնելու, ժամանակ չունենան ծախելու եւ իրենք ձրի գրաւեն ամէն ինչ: Բայց մենք չհաւատալով իրենց խօսքերուն, մեր մահաւճիռին կը սպասենք տառապագին անձկութեամբ, ինչ որ չ'ուշանար: Յուլիս 24ին, Ուրբաթ իրիկունը տեղական իշխանութենէն հրաման կը տրուի առաջնորդարան թէ 24 ժամ վերջը Իզմիտի հայերն ալ պէտք է մեկնին առանց բացառութեան. որեւէ դիմում, որեւէ առարկութիւն անլսելի պիտի ըլլայ: Աննկարագրելի էր Իզմիտի հայութեան հոգեկան տագնապը, սարսափը եւ արհաւիրքը: Վերջապէս ինքն ալ պիտի առաջնորդուէր Սպանդանոց: Յուլիս 25, Շաբաթ օրը, ամէն տուններէ գոյքեր, կարասիներ փողոց կը լեցուին, ծախուելու համար, սակայն ո՛վ պիտի գնէ, չէ՞ մի որ վաղը տեղացի թուրքին սեփականութիւնը պիտի ըլլայ ձրիօրէն: Շատ քիչեր, խղճահար ըլլալով, արժէքին 1-10դրը միայն վճարելով, բաներ մը կը գնեն. խեղճ հայերուն տարիներու քրտնագոյն աշխատանքի արդիւնքը մէկ օրուան մէջ կը ձգուի թուրքերուն որ շնականօրէն վայելեն:

Ես այդ օրը բոլորովին շուարած, ապշած եղած, ի՞նչ ընելս չեմ գիտնար. տարիներու տաժանագին աշխատանքիս արդիւնքները եղող տան գոյքերուս կարգադրութիւնը կնոջս կը թողում եւ շուկայ կը փութամ խելայեղօրէն, միջոց մը գտնելու համար դեղարանիս, որ այդքան տարիներ գուրգուրանքիս եւ հոգածութեանս առարկան եղած էր... թողուլ որ թուրքերը վայելեն անխղճօրէն:

Ծախել անկարելի է, ո՛վ պիտի գնէ: Ճարահատ, կը դիմեմ միակ թուրք դեղագործին որ առանց շիկնելու, առանց խղճի որեւէ վրդովանք մը ունենալու (20) քսան ոսկի կ'առաջարկէ: Առաջին առթիւ, ես չեմ [կրնար] հաւանութիւն տալ, խելայեղ տուն կ'երթամ եւ կը վերադառնամ դեղարան: Երկարօրէն մտածելէ վերջը, կ'որոշեմ տալ դեղարանս 20 ոսկիի փոխարէն: Քանի որ դէպի անծանօթ վայրերը պիտի երթայինք եւ դրամի անհրաժեշտ պէտքը պիտի ունենայինք: Բանալին կը յանձնեմ թուրք դեղագործին: Բոլորովին սրտաբէկ, տրտում եւ տխուր եւ ընկճուած վիճակով տուն կը վազեմ: Այդ Շաբաթ իրիկունը, արդէն հայ ժողովրդին մէկ մասը կայարան բերուած էր. առաջնորդ սրբազանն ալ միասին, իբր անձնդիր հովիւ, իր հօտէն չէր ուզեր բաժնուիլ: Իրիկունը կայարան կ'երթամ, Տէր Արսէն Հօր կողմէ պատրաստուած տաճ[կերէն] հեռագիր մը Առաջնորդ սրբազանին կը տանիմ որ ստորագրէ եւ ես պատրիարքարան դրկեմ գայն, որով առաջնորդը կը տեղեկացնէր իր մեկնումը ժողովրդին հետ եւ միեւնոյն ատեն թագաւորին արեւշատութեանը մաղթանքներ կ'ընէր, յուսալով որ պատրիարքը պիտի հաղորդէր այդ հեռագիրը առ որ անկ է եւ կայսրը պիտի գթար մեր վրայ եւ մեր տեղերը մնալու հրաման պիտի արձակէր: Ես այդ հեռագիրը կը տանիմ հեռագրատուն եւ գրպանէս կը վճարեմ (50) յիսուն դահեկան: Պաշտօնեան կը սկսի հեռագրել: Ճիշդ այն պահուն, զարմանալի զուգադիպութիւնով մը, առաջին կարաւանը փոխադրող թրէնը կը սուրար հեռագրատան առջեւէն: Յետոյ ես, վերջին անգամ ըլլալով, դեղարանս կը հանդիպիմ, ի՞նչ տեսնեմ՝ տակնուվրայ եղած, քայքայուած: Դեղագործը փութաջան գտնուած

էր ամբողջ դեղերը փոխադրելու, առանց 20 ոսկին վճարելու: Մարդը անխղճօրէն 10 ոսկի կը վճարէ միայն եւ լկտիօրէն կ'առաջարկէ 10 ոսկիին փոխարէնն ալ մուրհակ մը տալ ինծի:

Անկարելի էր զգացած բարկութիւնս, կատաղութիւնս բացատրել: Բայց ի՞նչ ընել, գառագեղի մէջ դրուած առիծի մը նման համակերպելէ զատ ուրիշ միջոց չկար: Հետեւեալ առաւօտ, 26 Յուլիս Կիրակի, տան գոյքերուս մեծագոյն մասը կը ստիպուիմ թողուլ տունը եւ ճամբու համար անհրաժեշտ քանի մը կտոր անկողին եւ այլն պատրաստելով կը շտապենք. այդ պահուն ժանտաղէմ ժանտարմաներ զէն ի ձեռին, կը ստիպեն որ շուտ վար իջնենք եւ տան բանալիները իրենց յանձնենք: Որեւէ դիմադրութիւն կարելի չէ: Սպանդանոց տարուող ոչխարներու նման ես, կինս, երկու զաւակներս՝ Նուպար եւ Նորայր, եւ ծերուկ մայրս, գլխիկոր, կայարան կը փութանք, ուր ամբողջ օրը կիզիչ արեւուն տակ կը սպասենք, վասնզի տրամադրելի պարապ վակոններ չկային: Իզմիտի բովանդակ հայութեան գրեթէ կէսը խոնուած է հող. այժմէն իսկ կը սկսին իրարու հանդէպ անարգանք, նախատինք, ծեծկութիւն, բեռան վակոններուն մէջ տեղաւորուելու փութկոտութեան հետեւանքով: Խեղճ ժողովուրդ, սպանդանոց երթալու համար ալ անգիտակցաբար, փութկոտ գտնուիլ եւ աճապարել կը ջանայ: Մեզի կ'ըսուի թէ մինչեւ Գոնիա պիտի երթանք, հետեւաբար իւրաքանչիւր անձի համար 180 դահեկան տոմսակի գին կը գանձեն: Մեր դրամով զմեզ մեր գերեզմանները կը փոխադրեն: Ի՞նչ արդարադատ կառավարութիւն:

Քանի մը օր առաջ, կողոպուտի ուրիշ միջոցներ ձեռք առին: Տեղահան չընելու խոստումներով՝ դրամ պահանջեցին: Պարտիզակէն 400 ոսկի, Օվաճըզէն (300) երեք հարիւր ոսկի, Տեօնկէլէն 100 ոսկի: Խեղճ գիւղացիները հաւատալով իրենց խօսքին, կը ճարեն, կը ճարճրկեն, չունեցողներ՝ իրենց զարդեղէնները տրամադրելով պահանջուած գումարները կու տան եւ սակայն 2 օր վերջը, դարձեալ իրենց ծրագրին համաձայն, բռնի ուժով տեղահան կ'ընեն: Ոճրագործը նախ կը կողոպտէ իր զոհը եւ յետոյ ի գործ կը դնէ իր ոճիրը: Ահա մեզի հանդէպ ցոյց տրուած ընթացքը, Էնվերի եւ իր քիթքին՝ աւագակային խումբին, որ կառավարութիւն անունը կը կրէ:

Մենէ պահանջուած 180ական դահեկանը՝ իւրաքանչիւր անձի համար, վճարելէ վերջ, կը տեղաւորուինք մէկ վակոնի մէջ, միշտ միասին ըլլալով՝ Տեր Արսէն Հայրը իրեններով, Ստեփան աղա Զաքարեանը իրեններով, Տատուրեաններ, իզմիտցի Պոտուրեաններ եւ ատապազարցի բարեկամ ընտանիք մը:

1915 Յուլիս 26ի Կիրակի գիշերն է, վակոնին մէջ խճողուած, շոգեկառքի մեկնումին կը սպասենք անցկանօք եւ հոգեխռով...:

Իզմիտի հայոց թաղը, Ճրագի լոյսի որեւէ հետք չկայ, ամայութիւնը տիրած է այժմ, իսկ շոգեկառքի վակոններուն մէջ թխմուած հազարաւոր դժբաղդ հայերուս հեկեկանքի եւ հառաչանքի ձայները միայն կը լսուին գիշերային խոր լռութեան մէջ: Կէս գիշերին թրէնը կը մեկնի Իզմիտի կայարանէն: Մէկ

գապանակե մղուածի պէս, ողբուկած ձայներ, լուտանքի եւ անէծքի բացագանչութիւններ կը լսուին ամէնուս կողմէ: Ես որ մինչեւ այդ պահուն պաղարին ըլլալ կը ջանայի, դեղարանիս առջեւէն երբ կ'անցնէր թրէնը, չկրցայ յուզումս գապել եւ տղու մը պէս սկսայ դառնօրէն լալ: Յաւետ կը բաժնուէինք մեր սիրելի Իզմիտէն եւ Օվաճըզէն, առանց ռեւէ յուսոյ նշոյլ մը ունենալու վերադարձի:

Յաջորդ օրը, Երկուշաբթի առաւօտ, կը հասնինք Արիֆիկէ կայարանը, ուր տեղահան հազարաւոր ատապազարցիներ շոգեկառքի կը սպասեն 2-3 օրէ ի վեր: Մեր թրէնը կը շարունակէ իր ճամբան դէպի անծանօթ: Ա՛հ, որքա՛ն ահարկու եւ սարսռազդեցիկ էր այն պահը, երբ Վեզիր Խան ըստուած կայարանը հասանք, ուր կը սպասէր քիւրտ ու արաբ նորավարժ զինուորներ փոխադրող թրէն մը, որուն պատուհաններէն կը սկսին մեզի ուղղուած հայիոյութիւններ, անարգական լկտի խօսքեր, նոյնիսկ փորձեր՝ քարեր նետել, ինչպէս նաեւ ձեռքի շարժումներով հասկցնել մեզ թէ ջարդուելու կ'երթանք:

Մահասարսուտ տպաւորութիւն մը կը թողու ամէնուս վրայ այս միջադէպը եւ անկասկած դէպի մահ առաջնորդուիլնիս անխուսափելի ըլլալուն կը համոզուինք: Ես արտաքուստ պաղարին ըլլալ կը ճգնէի եւ շուրջիններս կը սրտապնդէի, բայց ներքուստ հոգեկան տագնապներով կը տառապէի: Պելեճիկի կայարանը կ'իջնեմ քիչ մը ուտելիք գնելու. բայց վախը այնքան պաշարած էր զիս որ ոտքերս դողալ սկսան եւ առանց ռեւէ բան գնելու վակոն կը վերադառնամ, բոլորովին ընկճուած եւ մտալլկուած վիճակով:

Յուլիս 28 Գշ., արշալոյսէն առաջ, Էսկիշեհեր կը հասնինք. կայարանին շրջակաները հազարաւոր վրաններ լարուած կը տեսնենք: Մենէ առաջ հոն եկող տեղահաններու կը պատկանին: Մեզի կ'արգիլուի վակոններէն վար իջնել: Կը շարունակենք ճամբանիս. տաղտկալի վայրկեաններ եւ ժանվալժանական ժամեր անցընելով կը հասնինք Գոնիա՝ իրիկունը: Գիշերը վրան մը լարելով 4-5 ընտանիքներով կը լեցուինք մէջը եւ գրեթէ ծունկ ծունկի նստած, արհաւիրալից գիշեր մը կ'անցունենք:

29ի՝ Դշ. Առաւօտ, ժանտաղէմ փոլիսներ կու գան եւ մեզի կ'ազդարարեն որ «ինչ որ ունիք պէտք է ծախել հոս,- վասնզի,- Պոզանթին անդին ո՛չ թրէն եւ ո՛չ ալ կառք պիտի կարենաք գտնել ունեցածնիդ պիտի ստիպուիք նետել: Մինչեւ Տէր Զօր պիտի երթաք քալելով»: Այդ պահուն երեւակայել պէտք է մեր հոգեկան վիճակը: Մեր ուղեղներուն մէջ տեղի ունեցած փոթորիկը եւ մեզ համակող յուսահատութիւնը: Այլեւս կասկած չկար: Սպանդանոց կը տարուէինք: Մենք կը սկսինք ամենաչնչին գիներով ծախել ճամբու համար անհրաժեշտ եղող գոյքերուն մեծ մասն ալ: Յետոյ թրամվայ նստելով Գոնիայի շուկան կ'երթանք Գրիգոր Տատուրեանի հետ, քիչ մը ուտելիք ձարելու համար. անշուշտ մինչեւ մեր վերջին շունչը, ուտելիքի հոգն ալ պիտի ունենանք: Շուկան դեղարան մը կը մտնենք, որուն տէրը՝ Սուլէյման Ասաֆ անունով մէկը, շատ համակիր եւ վշտալից վերաբերում մը ցոյց կու տայ, կը կարեկցի

մեզի եւ մեր պատմածներէն խիստ ազդուած կու լայ, այսպէս կ'արտայայտուի. «Երկիրը երեք ոճրագործներու ձեռք մնաց: Աստուած ողորմի մեզի»: Յետոյ քանի մ'օր Գոնիա մնալ կարենալու համար յանձնարարական երկտող մը կու տայ պանդոկապետ Աղոստոս աղային, որպէսզի մեզի սենեակ մը յատկացնէ: Կը փոխադրուինք պանդոկ: Կիներուն համար՝ խորշ մը, Տէրօրը, ինծի եւ Տատուրեանին համար՝ պզտիկ սենեակ մը: Բայց հազիւ թէ խոնջած մարմիննիս քիչ մը պիտի հանգստացնէինք, կէս գիշերին փոլիսները կու գան խարազան ի ձեռին, կը ստիպեն որ օթելէն ելնենք եւ կայարան իջնենք: Բայց նոր եկած ըլլալնիս եւ հիւանդ ունենալնիս յայտնելով կը պաղատինք որ այս գիշեր հանգիստ ձգեն մեզի: Խղճամիտ ըլլալով, թոյլ կու տան որ մնանք այս գիշեր: Բայց մի թէ կարելի է քնանալ: Արհաւրալից մտածումներ կը խուժեն մեր ուղեղը՝ ջարդուելու, անօթի, ծարաւ մեռնելու մղձաւաջը քնանալու ամէն տրամադրութիւն կը վանէ մեզմէ: Քնանալ անկարելի է, քանի որ մեզ տեղահան կ'ընեն, դէպի գողգոթայ դէպի կառափնաստեղի, դէպի սպանդանոց, դէպի գերեզման առաջնորդելու համար:

Վերջապէս առաւօտ կ'ըլլայ: Յուլիս 30, Հինգշաբթի, մեր ընկերները կը փափաքին մեկնիլ Գարաման, այն յոյսով որ հոն հանգիստ պիտի ըլլան. ես չեմ հաւանիր ժամանակ առաջ մեկնելու որոշումին եւ կը փութամ քաղաք՝ իրիկուան դեղագործը տեսնելու եւ քանի մը օր մնալու միջոց մը խնդրելու իրմէն: Բայց կարելի չ'ըլլար գտնել զինքը պայրամի առթիւ: Երբ ես բոլորովին յուսահատ անգիտակ քայլելով դուրս կ'ելլեմ դեղարանէն, տեղացի հայ երիտասարդ մը, Յովհաննէս Գազանճեան, համակիր վերաբերումով մը կը մօտենայ ինծի, զիս հայոց թաղը եւ եկեղեցի կը տանի, յետոյ իրենց տունը կը պատուասիրէ զիս: Մինչեւ այդ օրը տակաւին Գոնիայի հայերը տեղահան չէին եղած: Ես քիչ վերջը կայարան կը փութամ: Ընկերներս արդէն պատրաստ են մեկնելու: Կը ստիպուիմ ես ալ գոյքերս վակոն լեցնել եւ միանալ իրենց: Իրիկուն ատեն ամէնքս խճողուած ենք մէկ վակոնին մէջ: Շատ տաժանելի կ'ըլլայ ինծի երկար մնալ հոտ, վասնզի ոչ թէ նստիլ, այլ հանգիստ ոտքի վրայ կենալ [իսկ] կարելի չ'ըլլար: Օդն ալ խիստ նեղացուցիչ՝ կը ստիպուիմ դուրս ելնել եւ ուրիշ վակոնի մը մէջ կծկուելու տեղ մը գտնել: [Ատ ալ] կարելի չէ եւ իբր պարապ տեղ *gard-frein*ի մը սպասման վայրը կը նետուիմ եւ թոչունի մը պէս կը թառիմ հոն: Օրուան ֆիզիքական խոնջանքէն եւ հոգեկան տանջանքէն ընկճուած կը մրափեմ քիչ մը: Օդը խիստ ցուրտ է, գլուխս դրած եմ երկաթի մը վրայ իբր բարձ. թրէնը կը սուրայ արագօրէն, երբեմն իր սուլումները միացնելով վակոններու մէջ թխմուած տարագիր հայերու հառաչանքներուն գիշերային խոր լռութեան մէջ: Ես երբ կ'արթննամ՝ թրէնը կեցած է. կը կարծեմ թէ Գարաման եկած ենք: Վար կ'իջնեն իմիներուս վակոնը փնտռելու: Սակայն թրէնը կը շարժի. ես շուարած բոլորովին, կը նետուիմ թրէնին սանդուխին վրայ խելայեղօրէն: Բոլոր վակոնները գոցուած են: Ճարահատ, սանդուղներէն վեր, վակոնին վրայ կ'ելնեմ քիչ մը ընկողմանելու համար: Բայց ես չափազանց մտահոգուած եմ,

կասկածելով որ Գարաման կայարանը անցած ենք եւ ես՝ իմիններէս բաժնուած: Բայց քիչ վերջը քոնտիքթորներէն մէկուն սթենտորեան ձայնը կ'ազդարարէ Գարաման հասած ըլլալնիս: Ես երկար շունչ մը առնելով կը միանամ իմիններուս: Գիշեր է տակաւին. վրան մը լարելով քիչ մը կը հանգստանանք: Բայց քառորդ ժամ վերջը ժանտարմաները կու գան եւ խիստ կերպով կը հրամայեն՝ քսան վայրկեանէն ուրիշ վայր մը փոխադրուիլ: Առարկութիւն կամ ընդդիմութիւն կարելի չէ երբեք, քանի որ մարդիկ խարազան ի ձեռին, կազմ եւ պատրաստ են ծեծելու եւ ամենապզտիկ առիթի մը կը սպասեն իրենց բարկութեան թափը ժայթքելու մեր վրայ: Մինչեւ որ իրենց հրամանին համաձայն նոր վայրը կը փոխադրուինք արիւն քրտինք մտած եւ մեր վրանները կը շարենք, արդէն լուսցած էր: Կը տեսնենք Իզմիտի եւ շրջակայից ամբողջ տեղահան ժողովուրդին հսկայ վրանաքաղաքը այդ փոշիի եւ աւազի ծովին մէջ: Շատերը կը տառապէին աչքի ցաւերէ: Անկարելի էր չուզուիլ ի տես այդ տեսարանին: Արդէն թշուառութիւնը ծայր տալ սկսած էր. շատեր կը մուրային:

1915 Յուլիս 31 Ուրբաթ առաւօտ, մենք ալ այդ վրանաքաղաքի դժբաղդ բնակչութեան մաս կը կազմենք եւ վիճակակից կ'ըլլանք իրենց: Օդը խիստ տաք եւ նեղացուցիչ, փոշին՝ անբացատրելի: Դաժան ժանտարմաներ թոյլ չեն տար վրաններէն քիչ մը անդին գտնուող մաքուր եւ ընդարձակ դաշտերը պտոյտ ընելու, կայարանի պարտեզին ծառերուն տակ նստելու, որով կը հարկադրուինք մինչեւ իրիկուն այդ դժոխային վայրին մէջ տառապելու, գոնէ ծեծերէն զերծ մնացած ըլլալու համար:

Օգոստոս 1 Շաբաթ, վրաններուն տակ նստիլ անտանելի է. գեհեկային տաքը եւ փոշին տաժանելի կը դարձունեն մեր կեանքը, նոյնիսկ ծառերուն շուքը եւ մօտերը գտնուող մաքուր աղբիւրին ջուրը կը զլացուի մեզի: Ժանտարմաներ, առանց պատասխանատուութեան ունէ վախ ունենալու, անխնայօրէն կը ծեծեն իրենց հանդիպողին. կեանքերնիս անհանդուրժելի եւ մահը նախամեծարելի է այս պարագաներու տակ: Ես միջոց մը յանդգնութիւնը կ'ունենամ մեզ պաշարող ժանտարմաներու շղթայէն դուրս իջնել եւ կէս ժամ հեռու՝ Գարաման քաղաք երթալ: Շուկայէն կը գնեմ ոչխարի միս, օխան (2,5) երկուքուկէս դահեկանի, եւ քանի մը օխա ալ պուլդուր եւ կը վերադառնամ մեր տանջարանը: Օրուան փոշիներէն մաքրուելու համար, վրաններէն քիչ մը հեռուի վազուն ջուրին եզերքը կ'երթամ: Բայց անգութ եւ վայրագ ժանտարման «արգիլուած է» կ'ըսէ եւ վրաս յարձակելով կը սկսի մտրակել զիս: Ունէ խօսք ընել՝ անոր գազանային բարկութիւնը աւելի գրգռած պիտի ըլլայի: Հետեւաբար լրիկ մնջիկ կը վերադառնամ վրանս. կը մտածեմ թէ հայուն դարաւոր տառապանքներուն մէկ պատկերն է այս որուն ականատես կ'ըլլանք եւ որոնց կ'ենթարկուինք այս օրերուս: Երանի անոր որ բաղդը պիտի ունենայ ողջ մնալու եւ ազատութեան երջանկաբեր արշալոյսը տեսնելու:

1915 Օգոստոս 2 Կիրակի, առաւօտուն մեր մօտի վրաններէն մէկուն մէջ մեռած ըլլալը կ'իմանամ արսլանպէկցի մեր բարեկամներուն հօրը, Հայրապետ աղա Մերոբեանին: Կը փափաքիմ թաղումին մասնակցիլ ու երթալ մինչեւ գերեզման, սակայն ժանտարմաները կ'արգիլեն: Հակառակ ծառերու շուքին տակ նստելու արգելքին, ես միջոց մը գտայ եւ մինչեւ իրիկուն վրանի դժոխային վիճակէն գերծ մնացի:

Հետեւեալ օրը Օգոստոս 3 Գշ., խստութիւնն ու նեղութիւնը կը սաստկանայ: Քաղաք երթալու հրաման չկայ: Հաց գնելու, ջուր ճարելու արգելքներ կան: Քանի մը անգամ աղբիւրին ջուրը կտրեցին: Խեղճ ժողովուրդը ծարաւէն կը պապակի, ջուր, ջուր կ'աղաղակէ՝ լսող չկայ, գթացող չկայ: Իրիկուան դէմ հագիւ կարելի կ'ըլլայ մէյմէկ քիչ ջուր ձեռք ձգել:

Օգոստոս 4 Գշ., օդը սաստիկ տաք, ջուրի պակասութիւն: Մօտակայ պարտէզին մէջ ջուրի հոր մը կայ. կը փորձուինք երթալ քչիկ մը ջուրով մեր պապակը յագեցնել, բայց փնթի մարդուկ մը խարազան ի ձեռին կ'արգիլէ մեզ հորին մօտենալ, նոյնիսկ ծեծել կը սպառնայ: Մենք, գլխիկոր վրան կը վերադառնանք: Հետեւեալ օրը պաշարման շրջանակէն գաղտագողի կը յաջողինք դուրս ելլել եւ Գարաման քաղաքը երթալ, քիչ մը ուտելիք ճարելու համար, քանի որ Պոզանթի մեկնելու գրոյցներ կը շրջին: Առիթէն օգտուելով շուկայէն լապտեր մը գնել կ'ուզեմ, բայց տեղացի թուրք խանութպաններ կը պատասխանեն թէ հայերը մեկնած են եւ հոս ուրիշ լապտեր չհնող չկայ: Պոզանթիէն անդին երկաւր եւ տաժանելի ճամբորդութիւններ ընել ստիպուած ըլլալնուս՝ տարաձայնութիւնները կ'ահաբեկեն մեզ եւ ահ ու սարսափ կ'ազդեն մեր վրայ: Գիշերը անակնկալ կերպով, Էրէյլիէն վերադարձող թրէնով գոքանչս կը մտնէ մեր վրանը. եկած է՝ մեզ ալ ժամանակ առաջ տանելու Էրէյլի եւ կը յայտնէ թէ հոն կեանքը աւելի տանելի է քան Գարաման: Մենք կը մերժենք իր առաջարկը, այն յոյսով որ թուրք կառավարութիւնը մեզ վերադարձունել պիտի փորձէ քանի մը օրէն՝ սխալմունքի արդիւնք նկատելով ցարդ եղածները: Ինչ տղայական միամտութիւն: Չենք անդրադառնար թէ ոճրագործներու խմբովին հայաջինջ որոշումը անդառնալի էր եւ վերջնական:

1915 Օգոստ 6 Եշ., առաւօտուն փոլիսներ եւ ժանտարներ կը ստիպեն որ պատրաստուինք եւ կայարան իջնենք, եւ կը սկսին վրանները պատռտել: Մենք մեր վրանը կը փակենք ու մեկնիլ կը ձեւացնենք: (Տակաւին ես եւ իմիներս անձնական վրան չունինք. Ստեփան աղա Զաքարեանի ընտանեկան վրանին մէջ կը պատսպարուինք 3-4 ընտանիքներով:) Չենք աճապարեր կայարան երթալու համար, խորհելով որ վակոնները պիտի չբաւեն ամբողջ ներկայ ժողովրդին եւ մէկ մասը մնալ պիտի ստիպուի մինչեւ վաղը:

Այդ պահուն փոլիսները բարձրաձայն կը յայտարարեն թէ բողոքական հայերը պիտի մնան եւ միւսները պիտի մեկնին: Վակոնները լեցուած էին արդէն եւ թրէնը կը շարժի: Այս պատճառով ալ բարեղէպ փոփոխութիւն մը՝ քաղաքականութեան

մէջ տեղի ունեցած ըլլալու յոյսերը կ'ունենանք եւ կը սկսինք դարձեալ մեր վրանները կանգնել յուսալից: Սակայն, հետեւեալ օրը՝ Ուրբաթ, աւելի դժոխային կեանք մը կ'ունենանք անգուր, աննախընթաց վիճակներու ականատես եւ ենթակայ կ'ըլլանք. ծեծ, նեղութիւն, խոշտանգում, ջուրի պակասութիւն, ծառերու շուքին տակ նստելու խիստ արգելք, կիզիչ արեւուն տակ նստելու կը դատապարտուինք, շնչահեղձ ըլլալու աստիճան կը տառապինք: Բայց որո՞ւ հոգ:

1915 Օգոստոս 8, Շաբաթ, առաւօտուն ժանտարամաներ՝ մարդագազաններ, կու գան եւ բռնի կերպով բոլոր վրանները կը քանդեն, նոյնիսկ ամէն անոնք որոնք իբր սպայի ընտանիքներ եւ իբր բողոքականներ գատուած էին երէկ, ծեծելով փլցունել կու տան վրանները եւ փոխադրել կը ստիպեն մօտակայ շրջափակուած պարտէզը, որուն տէրը զարամանցի կալուածատէր հայ մըն է եղեր Կարապետ Պալըքճեան անունով: Մենք քիչ մը կ'ուրախանանք, յուսալով որ այդ նոր վայրը աւելի լաւ պիտի ըլլայ: Ճիշդ կէսօրուան հրատապ օդին, ամէնքս մեր գոյքերը շալկելով, արիւն քրտինք մտած կը փութանք այդ պարտէզը՝ 3-4 հազար հոգի, եւ մեծ ոգեւորութեամբ կը կանգնենք մեր վրանները: Ես, սեփական վրան մը կը գնեմ այլեւս, երբ վրանաքաղաքը ամբողջովին կը փոխադրուի պարտէզ: Ժանտարմաները պարտէզին դուռը կը փակեն եւ դուրսի հետ ամէն յարաբերութիւններէ կը զրկեն մեզ: Ո՛չ հաց, ո՛չ ջուր կարելի կ'ըլլայ հայթայթել: Պարտէզին մէջ գտնուած միակ ջրհորը, 1-2 ժամուան մէջ կը սպառի, այնպէս որ քանի մը ժամ վերջը արդէն հազարաւոր հոգիներ՝ «ջու՞ր, հա՛ց» կը պոռան:

Ի տես այս քստմնելի տեսարանին, ամենակարծր սրտերն իսկ պիտի արգահատէին եւ փղձկէին: Սակայն որո՞ւ դիմել, որո՞ւ բողոքել՝ երբ կարծես թէ Աստուած իսկ անտարբեր հանդիսատեսը կ'ըլլար այդ տաժանելի պահուն:

Օգոստ. 9 Կիրակի, օրէ օր կեանքերնիս անտանելի կը դառնայ: Իժերու ծնունդ քանի մը ժանտարմաներ սուինները ի ձեռին կեցած են վրաններէն քանի մը մէթը հեռու: Թոյլ չեն տար որ ամէն անհատ այդ ընդարձակ պարտէզին մէջ ազատ ըլլայ ուզած տեղը նստիլ իր բնական պէտքին համար: 10-15 մէթը տեղույ մը մէջ կը ստիպեն որ այրեր, կիներ, մեծեր ու պզտիկներ, քով քովի նստին, վա՛յ անոր որ այդ սահմանէն դուրս ելլել կը համարձակի: Յետոյ ժանտարմային հրացանի կոթին հարուածներուն տակ կը ստիպուի դարձեալ խայտառակ կերպով իր նախկին տեղը գալ: Ամօթի զգացումը՝ պարկեշտութեան այն ամենաթանկագին գաղափարը, սուիններու ազդեցութեան տակ ոտնակոխ ընել կը ստիպուի:

Ես շատ մեծ դժուարութեամբ, պարտէզէն դուրս ելնել եւ քաղաք երթալով ուտելիքներ ճարել կը յաջողիմ: Վերադարձիս կը տեսնեմ որ գոնիացի եւ զարամանցի հայերն ալ տեղահան եղած եւ մեզի միացած են:

Օգոստոս 10 Բ2., առաւօտուն դաժան փոլիսներ եւ ժանտաղէմ ժանտարմաներ կը փութան պարտէզ եւ մէկիկ մէկիկ վրանները այցելելով, տոմսակի դրամ կը հաւաքեն՝ թրէնով Էրէլի դրկելու

համար: Իսկ անոնք որ դրամ չունին, ծեծելով, խոշտանգելով կը ստիպեն որ փոխ գտնեն եւ վճարեն տոմսակին դրամը: Մէջտեղը ո՛չ տոմսակ կայ, ո՛չ ալ անուն գրել: Մարդիկը պաշտօնապէս կողոպուտի ելած են՝ սարսափ ազդելով խեղճ, կեղեքուած, տառապած, հալածուած ժողովրդին վրայ: Այլեւս գոյութիւն չունի գութը, կարեկցութիւնը, խիղճը այս երկրին մէջ: Մեր բարեգութ Սաստուածն ալ կարծես երես դարձուցած մենէ, իբր պարզ հանդիսատես մը՝ հաճոյքը կ'ըմբռնէ եւ չ'ուզեր շանթահար ընել այդ մարդակերպ գազանները:

Վերջապէս պարտէզը մնացողներուն մեծագոյն մասը կայարան կը փոխադրուի, որոնց մէկ մասը վակոններուն մէջ կը թխմուի, իսկ մէկ մասը դուրսը՝ պաղ օդին տակ կը մնայ: Վասնզի կրկին պարտէզ վերադառնալ չ'արտօնուիր իրենց: Այդ գիշերը մենք կը մնանք պարտէզ, ուր չէին փոխադրուած նաեւ մօտաւորապէս հազար հոգի:

Գարամանցի հայերը, որոնք մարդասիրաբար ցարդ կ'օգնէին տեղահան խեղճերուն, այսօր իրենք ալ մեզի վիճակակից կ'ըլլան եւ տեղահանուելով մեզի կը միանան: Անոնց մէջը կը գտնուի նաեւ պարտէզին տէրը՝ Կարապետ էֆ. Պալըզճեանը, որ կ'ուզէ իր վրանին համար փայտ մը կտրել իր պարտէզէն: Սակայն կ'արգիլուի: Ի՛նչ ընդվզեցուցիչ բաներ կը տեսնենք:

Օգոստ 12 Դշ., ճիշդ կէսօրուան սաստիկ տաքին, փոլիսները կը քանդեն մեր վրանները եւ բռնի կերպով մեզ կայարան կը դրկեն. մենք մեր գոյքերը հազար դժուարութեամբ թրէն փոխադրելով, մէկ բեռան վակոնին մէջ 80 հոգի կը թխմուինք. նոյնիսկ ոտքի վրայ հանգիստ կենալ կարելի չէ: Տաժանելի ճամբորդութենէ մը վերջը, կէս գիշերին Էրեյլի կը հասնինք, կայարանէն բաւական հեռու վայր մը, գետեզերքը: Գոյքերուն կապոցները գիշեր ատեն քակելու դժուարութիւն կենալով, ես իմ վերարկուս վրաս կ'առնեմ իբր վերմակ, իսկ երկու գառնուկներս՝ Նուպար եւ Նորայր, իրենց մօրը հետ, ֆանելայի մը մէջ փաթթուելով գիշերը կ'անցունենք բացօդեայ: Հետեւեալ առաւօտ՝ Օգոստ 13 Եշ., շատ անհանգիստ կը զգամ ինքզինքս պաղառութեան հետեւանքով: Բայց հանգիստ նստելու ժամանակը չէր: Ժանտարմաներ խարազաններու հարուածներով կը ստիպէին Պոզանթի մէկնիլ: Հետեւաբար վստահիլ օգուտ չունէր, պէտք էր միջոցներ խորհիլ՝ քանի մ'օր մնալու, քիչ մը հանգիստ ընելու համար: Կ'իմանամ որ զինուորի ընտանիք եղողները գատուած են եւ առայժմ պէտք չեն ըլլար դէպի առաջ չեն դրկուիլ: Անոնց միանալու համար կը յաջողիմ վեսիքա մը ձեռք ձգել եւ փոխադրուիլ անոնց մօտ: Ես մեր վրանը կը կանգնեմ մեր Տէր Արսէն Շօրը վրանին կիցը եւ հանգիստ շունչ մը կ'առնենք՝ սոսկալի ալեկոծութենէ մը վերջը ապահով նաւահանգիստ հասնող ճամբորդի մը գոհունակութեամբ:

Օգոստոս 14 Ուրբաթ, բաւական հանգիստ եւ հանդարտ օր մը կ'ունենանք. չենք տեսներ ժանտարմաներու ժահրալից դէմքերը եւ չենք լսեր անոնց արհաւրալից ձայները եւ երկիւղալի պոռչտութիւնները:

Տերհորը հետ գետեզերքը պատելով զիրար կը սրտապնդենք: Ես պահիկ մը կը մոռնամ Գարամանի տաժանելի օրերը եւ գէթ օր մը խաղաղիկ անցուցած ըլլալու մխիթարութիւնը կ'ունենամ: Բայց երկար չի տեւեր մեր սրտի եւ մտքի հանդարտութիւնը: Մեր այդ վրանաքաղաքին մէջ կայծակի արագութեամբ կը տարածուի ժանտահարիչ լուր մը: Երկու օր առաջ կառքերով դէպի Պոզանթի մեկնող գաղթականի կարաւան մը յարձակումի ենթարկուած է աւազակներու կողմէ, կողոպտուած, խոշտանգուած եւ քանի մը հոգի ալ սպաննուած են, որոնցմէ ոմանք մեզի ծանօթ՝ իզմիտցի Քիրքճի Վարդապետ եւ Մխալեան Կարապետ:

Այս վրդովիչ, այս ահաբեկիչ գոյժին ի լուր, վախն ու սարսափը կը պաշարէ մեզ, յուսահատութիւնը եւ քանի մը օրէն անոնց վիճակակից ըլլալու մղձաւանջը խելահեղ վիճակի մը կը մատնէ ամբողջ ներկայ ժողովուրդը:

1915 Օգոստ 16 Կիրակի, Տօն Աստուածածնայ, առաւօտուն Արմենակ Արապեանի հետ Էրեյլի քաղաքը կ'այցելենք օվաճըզցի հիւանդներուն, որոնք իրենց սիրելիներէն լքուած, կը մնային հայոց վարժարանին մէկ անկիւնը, առանց խնամքի, առանց սնունդի եւ կը սպասէին իրենց փրկարար մահուան, որ սակայն կ'ուշանար: Սրտի մորմոքումով կը հեռանամ իրենցմէ՝ առանց գուշակելու որ երանի պիտի տայինք շէնքի մը տակ չոր անկողինի մէջ յալիտենապէս քնացողներուն:

Կէսօրին երբ վրանաքաղաք կը վերադառնանք, ի՛նչ տեսնենք, ժանտաւրմաները, ամբողջ վրանները փլցուցած՝ կը ստիպեն խեղճ ժողովուրդը մեկնիլ դէպի Պոզանթի առանց փոխադրութեան ունէ միջոցներու:

Սրտաճմիկ էր տեսարանը. ողբուկոծ, գոռում գոչում: Ո՞վ կը համարձակէր ճամբայ ելնել. իրիկուան շանթահարիչ լուրերուն տխուր տպաւորութիւնը դեռ թարմ էր մեր վրայ: Յուսահատական էր պահը: Դէպի մահ, կ'առաջնորդէին մեզ: Ճարահատ 4-5 հարիւր կիներ քաջութիւնը կ'ունենան գայմագամին դիմելու եւ խնդրելու որ կառք կամ թրէն տրամադրուի եթէ կարելի է: Վերջապէս այդ օրը մեր մեկնումը կը յետաձգուի: Հետեւեալ օրը Օգոստոս 17 Բշ., Աստուածածնոյ Բ. օրը, արհաւիրքի եւ սարսափի օր մը կ'ըլլայ մեզի համար դարձեալ: Այս անգամ գազանաբար այդ փոլիսներն ու ժանտաւրմաները կը քանդեն, գոյքերը իրենց ձեռքովը կառքերը կը լեցունեն եւ կը ստիպեն որ իւրաքանչիւր կառքի իբր վարձք 13-14 ոսկի վճարուի իրենց: Բայց քանի՞ հոգիներ ի վիճակի պիտի ըլլային այդքան դրամ վճարել մինչեւ Թարսուս երթալու համար: Կիներն էին դարձեալ պատնէշին վրայ՝ դիմադրելու համար այդ հրամանները եւ արգելք կ'ըլլային վրաններու քանդումին եւ գոյքերուն կառք դրուելուն, առարկելով որ այդքան դրամ վճարել անկարելի է: Եւ ահա կը սկսի խուճապը, իրարանցումը. հազարաւոր կիներու եւ աղջիկներու աղաղակները երկինքը կը դղրդեցնեն, քարերու տեղատարափ մըն է կը սկսի երկուստեք: Զէնքերու ձայներ կը լսուէին, ջարդի մը անխուսափելի վտանգի մը տակ կը գտնուէինք. ահարկու վայրկեաններ կ'ապրէինք: Քիչ վերջը

ամբողջ վրանները եւ վրդովեալ եւ գոգրեալ ժողովուրդը ժանտարմաներու եւ զինուորներու խիտ շղթայի մը տակ կ'առնուէր: Հանդարտութիւնը վերադառնալու խիստ միջոցներ ձեռք կ'առնուին, ոմանք կայարան կը փոխադրուին, ոմանք կառքեր վարձել կը ստիպուին: Ես ճարպիկութիւնը կ'ունենամ մեր վրանը զինուորի ընտանիքներուն մօտը փոխադրելու եւ այս կերպով, այս փոթորիկն ալ կ'անցունենք այդ օրը:

Օգոստոս 18-19ի երկու օրերը, մեր սրտերը վրդովեցնող ժանտարմաներու «*գաշգրն, խըխըն, չըխըն*»ի հրամանները չէինք լսեր՝ կայսեր ծննդեան տարեդարձին առթիւ եւ քիչ մը շունչ կ'առնէինք: Կառքով ճամբորդութեան վտանգները նկատի առնելով կը նախընտրենք թրէնով երթալ եւ Գրիգոր Տատուրեանի հետ կայարան կը փութանք տոմսակները ապահովելու Պոզանթի երթալու համար. կարելի կ'ըլլար այդ օրը: 1915 Օգոստոս 20 Եշ, այսօր Իզմիտի բողոքական եղբայրները վեսիքաներ կը ստանան, նոյնիսկ մէկ մասը Իզմիտ վերադառնալու համար թրէն կը նստի: Ինչ որ յուսադրիչ պարագայ մը եւ բարեղեպ նշան մը կը նկատենք, մանաւանդ որ խստութիւնը քիչ մը մեղմացած կը տեսնենք այսօր եւ միամիտ կ'ըլլանք յուսալու որ քիչ ատենէն թերեւս մեզի ալ հրաման մը կու գայ վերադառնալու:

21 Օգոստոս Ուրբաթ, կ'իմանանք թէ Գոնիայի կուսակալը Էրէյլի պիտի գայ: Խեղճ, թափառական, տառապեալ ժողովուրդը զիրար մխիթարելու համար, այլ ընդայլոյ զրոյցներ կը հաներ, կուսակալին գալը նպաստաւոր կարգի դրութիւն ընելու կը վերագրէր: Մենք ալ շատերու հետ կայարան կը փութանք այդ աւետաբեր աղանին ժամ առաջ տեսնելու բուռն փափաքով: Մեզի հետ են նաեւ Իզմիտի եւ Գոնիայի առաջնորդները՝ մասնաւորապէս դիմաւորելու համար կուսակալը: Սակայն փոլիսներ կ'արգիլեն զիրենք ու կը պատուիրեն որ կառավարութեան շէնքը երթան բարի գալուստի համար: Վերջապէս կը ժամանէ կուսակալը: Մենք քանի մ'օր անուշիկ յոյսերով կ'օրօրուինք եւ սպասողական տաղտկալի վիճակի մէջ կը տարուբերուինք: Յետոյ յամառ զրոյցներ կը շրջին թէ մինչեւ Տէր Զօր երթալնիս որոշուած է վերջնականապէս: Այդ մղձաւանջը կը պաշարէ մեզ եւ մտալլկուած կը հարցնենք մենք մեզի արդեօք կարելի պիտի ըլլա՞յ այդ տանջարանը հասնիլ մեր մորթերը առանց վրայ տալու. ա խ մեր հոգեկան տառապանքը նկարագրել անկարելի է:

1915 Օգոստոս 23 Կիրակի, մեր վրանին մօտ Իզմիտի Ճիւան էֆ.ի կնոջը թաղման կարգը կը կատարէ մեր Առաջնորդը՝ Ստեփանոս սրբազանը: Յետոյ մեր վրանը կ'երթանք Տէր Արսէն Հայրն ալ միասին եւ մեր ներկայ անորոշ, թափառական, երկիւղալի եւ տաժանելի վիճակի մասին կը խօսինք եւ զիրար կը սրտապնդենք:

Օգոստոս 24 Բշ., դարձեալ փոլիսներ եւ ժանտարմաներ կը սկսին վրանները փլցունել եւ կառքերը պատրաստել եւ ստիպել ժողովուրդը որ 8 օսմ. ոսկի վճարելով մինչեւ Տարսոն մեկնին անպայման: Եւ սակայն ոչ ոք կ'ուզէր շարժիլ եւ դէպի գերեզման

քայլեր առնել, եւ ամէնը միաբերան կը պոռան «հոս կը մեռնինք եւ յառաջ չենք երթար»: Այն ատեն կառքերը պարապ ետ կ'երթան: Սակայն մարդակերպ գազանները ուրիշ միջոցներու կը դիմեն: Հետեւեալ օրը առաւօտուն կանուխ, իրենց շատ մը օգնական պաշըպոզուք անձերով մէյմէկ խարազան առած բոլոր վրանները կը խուզարկեն եւ բոլոր այր մարդիկը ծեծելով կը ձերբակալեն եւ բանտ կ'առաջնորդեն՝ հետեւեալ օրը քալելով Պոզանթի դրկելու համար: Երեք օրուան տաժանելի ճամբորդութեան մղել՝ հրաշալի էր իրենց գիտը, իրենց ձեռք առած միջոցը, քանի որ մնացեալ կիները, աղջիկները եւ անչափահասները պիտի չփափաքէին առանձին մնալ հոտ, եւ այրերուն միանալու համար պիտի փութային մեկնիլ Էրէլիէն եւ երթալ յառաջ՝ իրենց սպանդանոցը: Ես կը թողում վրանը եւ գետին միւս կողմը անցնելով դաշտերը կը փախչիմ, սակայն որսի շուներու նման, կը հալածեն, կը հետապնդեն զիս: Ես կը յաջողիմ *մուինսիչներուն* կողմը, մեր ազգականներէն մեկուն վրանը ապաստանիլ, ուր երեք ժամ ամբողջ, այդ անտանելի տաքին, կը պահուրտիմ անկողիններու տակ, ժանվալժանական վայրկեաններ եւ հոգեկան տառապանքներ ունենալով: Իրիկունը մթնշաղին, մեր վրանը կը վերադառնամ եւ կ'իմանամ թէ հազարաւոր այր մարդիկ բանտարկուած էին այդ օրը: Ահ ու սարսափ կը տիրէր վրանաքաղաքին մէջ եւ ամէն վրանէ լացուկոծի ձայներ կը լսուէին: Արեւարալից գիշեր մը անցունելէ վերջը հետեւեալ առաւօտուն Օգոստոս 26 Դշ., դարձեալ միեւնոյն ձեռով այր մարդիկ կը փնտռուին եւ կը ձերբակալուին: Ժանտարմաներ, արապաճիներ եւ կողոպուտի տենչանքով լեցուած պաշըպոզուքներ, մէյմէկ հսկայ բիրեր ձեռքերնին, այր մարդ կը փնտռեն:

Ես, երէկուան պէս, կը յաջողիմ փախչիլ եւ ընդարձակ դաշտի մը մէջ, թուփի մը տակ պահուրտիլ եւ սարսափահար գլուխս կրիայի պէս դուրս հանած, շուրջս կը դիտեմ: Ի՞նչ տեսնեմ, երկու մարդակերպ գազաններ, բիրեր ի ձեռին խուզարկու ակնարկներով կը յառաջանան իմ ապաստանած կողմս: Ես, օձիքս ձեռք չտալու փութկոտութեամբ, վայրկենապէս կօշիկներս հանելով քառասմբակ կը վազեմ դէպի գետը, եզերքը գտնուող վրանները հասնելու եւ պահուրտելու համար: Սակայն այդ գազանները, ինձմէ աւելի արագ վազելով ճիշդ գետին մէջտեղը օձիքէս կը բռնեն եւ կը սկսին ծեծել զիս եւ քաշկռտելով դարձեալ դաշտ տանիլ կը ջանան: Վրաններէն քանի մը ծանօթ կիներ, գետը նետուելով այդ երկու հրէշներուն վրայ յարձակելով զիս կ'ազատեն, եւ ես առիթէն օգտուելով խոյս կու տամ եւ վրաններու մէջ մտնելով, իզմիտցի Պոտուրեաններու վրանին մէջ անկողիններուն տակ կը պահուրտիմ: Երեք աղջիկները անկողիններուն վրայ կը նստին կասկածելի չընելու համար: Այդ գազանները իրենց որար կորսնցուցած, կիներէն ծեծուած ըլլալէն բոլորովին գրգռուած եւ ծայրայեղօրէն զայրացած, քանի մը ժանտարմաներու ընկերակցութեամբ, վրանները մէկիկ մէկիկ կը խուզարկեն եւ զիս կը փնտռեն: Անոնց մասին վայրկեանէ վայրկեան, լուր կ'առնեմ

տանջարանիս մէջ կծկուած. մէկ կողմէ օրուան սաստիկ տաքը, միւս կողմէ անկողիններուն եւ աղջիկներու ծանրութիւնը, ինչպէս նաեւ հոգեկան ներքին տագնապս, դժոխային վիճակի մը կը մատնէ զիս, արին-քրտինք մտած: Իսկապէս տաժանելի էին այդ ժամերը: Յետոյ երբ մարդիկը կը հեռանան վրաններէն, անմիջապէս մեր վրանը երթալով հագուստներս կը փոխեմ, դէղերուս պզտիկ պայուսակը շալկելով կայարան կը փութամ, հոն ռեւէ ժանտարմայէ չճանչցուելու համար: Միւրիհիսարցի կայարանի պաշտօնէայ, Գրիգոր Էֆ. Տէր Յովհաննէսեանի գրասենեակը կը մտնեմ, ուր քիչ վերջը կու գան նաեւ մեր Տէր Արսէն Հայրը եւ Միքայէլ Պէրպէրեանը, որոնք ձերբակալուած էին, բայց յիշեալ պարոնին միջնորդութեամբ ազատուած էին: Հոն կը մնանք ապահով: Մթնշաղին կը փութանք մեր վրանները գորս փոխադրել տուած էինք իրիկուան դէմ: Ես ամբողջ գիշերը խռովեալ վիճակ մը կ'ունենամ եւ միշտ ձերբակալուելու վախէն կը պաշարուիմ:

Հետեւեալ առաւօտ 27 Օգոստոս Եշ., արշալոյսէն առաջ, ես, Տէր Արսէն Հայրը մեր Վտանաճեան Պետրոս աղան, Էրէյլի քաղաքը կ'երթանք եւ կանխաւ մեր որոշման համաձայն տեղւոյն հայ բողոքական քարոզիչին տունը կ'առանձնանանք, որովհետեւ այդ օրն ալ դարձեալ ձերբակալութիւններ տեղի պիտի ունենային: Իրիկուան դէմ մեր վրանները կը վերադառնանք: Երբ կը տեղեկանամ թէ ժանտարմաները զիս կը փնտռէին տենդագին՝ կայարան կը փութամ տոմսակ գնելու եւ մեկնելու համար այս դժոխային վայրէն. կը պատասխանեն թէ վակոններուն մէջ տրամադրելի տեղ չկայ, միայն Ա. կարգի քոմփարթըման մը կայ պարապ: Ես սիրով կը վճարեմ պահանջուած դրամը եւ առանց վայրկեան մը կորսնցնելու, կը փոխադրուիմ վակոն, իմիներովս միասին եւ ազատ շունչ մը կ'առնեմ: Առիթէն օգտուելով Ղազարոս եղբայրս ալ իր գաւակներովը քովս կը տեղաւորեմ եւ կը մեկնինք Պոզանթի: 1915 Օգոստոս 28 Ուրբաթ առաւօտ կը հասնինք Պոզանթի եւ արտասահման, ազատ երկիր մը մտած ըլլալու տպաւորութիւնը կ'ունենամ, վասնզի քանի մը օրէ ի վեր, ճնշիչ ահաբեկիչ մթնոլորտի մը տակ կը գտնուէի եւ խելայեղ վիճակի մը ենթարկուած էի՝ ձերբակալուելու, գաւակներէս բաժնուելու, քալելով դէպի յառաջ երթալու մղձաւանջէն պաշարուած ամէն վայրկեան: Վրանները կը կանգնենք կայարանին մօտը, բլուրի մը վրայ: Սակայն հիմակ ալ բնութիւնը մեզ կը տառապեցնէ, կարծես մրցիլ կը փորձէ չարագործներուն հետ՝ մեզ նեղութիւն պատճառելու դաժան դերին մէջ: Սաստիկ հով մը անընդհատ վրանները կը տապալէ ամբողջովին, այնպէս որ կրկին վրան կանգնել չենք փորձեր եւ այս անգամ ալ բնութենէն կը հարուածուինք: Ես քանի մը օր աւելի մնալ կը փափաքիմ՝ մեր Տէր Արսէն Հօր գալուն սպասելով, որ տակաւին Էրէյլի կը մնար: Այս միջոցին, սրտի մորմոքումով կը տեսնենք այն ընտանիքի հայրերուն քալելով Էրէյլիէն հոս ժամանումնին՝ բոլորովին յոգնած սպառած: Նաեւ ուրիշ կարաւաններու, որոնք Անքարայէն քալելով մինչեւ հոս եկած էին, բոլորովին ուժաթափ եղած: Կը տեսնենք նաեւ

հայ զինուորներու վաշտեր, որոնք մեր մօտէն կ'անցնէին սուիսաւոր զինուորներու շղթային տակ, եւ խստօրէն կ'արգիլէին իրենց ծնողաց, իրենց բարեկամաց հետ ունէլ խօսք ընելէ եւ արտասուակից աչքերով միայն կը խօսէին իրարու հետ:

1915 Մեպտեմբեր 1, Պոզանթիի կայարանէն կէս ժամ հեռու Տաւրոսեան Լեռնաշղթային մաս կազմող մայրաստան մը կը փոխադրուինք, ուր կը գտնեմ իզմիտցի եւ ատապազարցի շատ մը բարեկամ ընտանիքներ, 3-4 օր բաւական հանգիստ կրցանք ընել, բայց իրիկուն մը անակնկալ կերպով, ժանտարմայի հագուստով աւազակներ կու գան մեր մօտ եւ կը պոռան եւ կ'ազդարարեն թէ բոլոր այր մարդիկ հիմա ճամբայ պետք է ելնեն դէպի Տաւրոս: Կարելի չէ երեւակայել մեր յուզումը, մեր հոգեկան տագնապը, մեր վրդովումը այդ պահուն. կը նախատեսենք գիշեր ատեն մեզի պատահելիք դժուարութիւնները եւ մերիններուն ենթարկուելիք անել կացութիւնը: Կը խորհրդակցինք ելքի միջոց մը գտնելու: Վերջապէս ատապազարցի Թուրիկ եղբարց թելադրութեամբ մեր միջեւ վայրկենապէս դրամ կը հաւաքենք եւ այդ մարդակերպ գազաններուն բերանը դնելով, այդ գիշերը գերծ կը մնանք այդ մեծ աղէտէն: Գիշերը, մինչեւ լոյս, անքուն կ'անցունեմ. տագնապալի մտածումներ խուժած էին ուղեղս, վասնզի երեք գազանները այդ հրամանը տուած էին մեկնելու: Իսկապէս պահը շանթահարիչ էր ինծի համար: Մէկ տարեկան Նորայրս մահամերձ հիւանդ, չորս տարեկան Նուպարս եւ ծերուկ մայրս անկարող քալելու, կինս՝ վերջին ծայր վախկոտ, աստոնք Պոզանթիի այդ լեռները առանձին թողուլ եւ երթալ ստիպուիլ՝ երկրորդ անգամ այլեւս ողջ չտեսնել զիրար կը նշանակէր: Հետեւեալ օրը, Մեպտեմբեր 2 Դշ., դիմում կ'ընենք տեղոյն միւսիրին, որպէսզի մեզի փոխադրութեան միջոցներ տրամադրէ, ինչ գնով որ ըլլայ: Հետեւեալ օրը, Եշ. կարելի կ'ըլլայ երկու կառք վարձել, ուր կը տեղաւորուինք ես, կինս, Նուպարս, Նորայրս եւ մայրս մեր գոյքերով: Ճամբան խիստ վտանգաւոր է, կը տեսնենք ձորերու մէջ տապալած կառքեր, քանի մը հոգի մեռածներ, վիրաւորներ: Կարաւան մըն ալ կողոպտուած է, վասնզի կարաւաններուն ո՛չ ժանտարմաներ, ո՛չ ալ պահապաններ ընկերացած են. խեղճ գաղթականները բաղդին, ճակատագրին ձգուած են: Քիչ-շատ ի վիճակի եղողներ կառքերով կը ճամբորդեն, իսկ մեծամասնութիւնը նիթական բոլոր միջոցներէ զրկուած՝ կը ստիպուին այդ խաչի ճամբան քալելով երթալ տաժանելի նեղութեանց ենթարկուելով: Իրիկունը կը հասնինք Զիֆտէ Հաւազ ըսուած խանը, ուր կը հանդիպիմ բարեկամներէս Տոքթ. Զարեհ Լուրֆեանին, բոլորովին խեղճ վիճակի մէջ: Իր պատմութենէն կը տեղեկանամ թէ շաբաթներէ ի վեր Նարլը Խանէն քալելով մինչեւ հոս եկած է՝ ճամբաները աներեւակայելի տառապանաց ենթարկուելով, անօթի ծարաւ մնալով: Իրիկունը մեր կառքին մէջ միասին կը ճաշենք, առանց լոյսի: Առաւօտին զինքը կրկին տեսնել կարելի չ'ըլլար:

1915 Մեպտեմբեր 4 Ուրբաթ, վերջապէս երկու օր Տաւրոսի Լեռնաշղթային անցնելով, ապահով կը հասնինք Թարսուսի Կիւլէկ

կայարանը, ուր հաստատուած կը տեսնենք հսկայ վրանաքաղաք մը մեզմէ առաջ եկող հայ գաղթականներու, որոնք նախագգալով դէպի առաջ երթալուն ահաւոր վտանգները, համախմբուելու են հոտ՝ օգտուելով սեւքիաթի դժոխադէմ պաշտօնեաներու ժամանակաւոր թոյլ ընթացքէն: Հոտ, ուրախութեամբ կը գտնենք զոքանչս իրեններով, որոնք 2-3 շաբաթ է վեր անցկանօք մեզի կը սպասեն եղեր: Հազիւ թէ քանի մը օր հանգիստ եւ հանդարտ վիճակ մը կ'ունենանք: Առաւօտ մը, սեւքի պաշտօնեան, խարազանը ձեռքը, մեր վրանն ալ կը քանդէ որ մեկնինք: Ես կը պաղատիմ, որ քանի մը օր թոյլ տայ մնալու՝ ցոյց տալով մահամերձ Նորայրս, եւ սակայն անողորձօրէն կը մերժէ խնդրանքս եւ կը սկսի ծեծել զիս: Ես համակերպիլ կը ձեւացնեմ եւ կը վազեմ կայարան գաղթականց առաքման մեծ պաշտօնեային եւ միեւնոյն խնդրանքը ընելով կը յաջողիմ այդ փոսթայէն զերծ մնալ: Սակայն սեւքիաթը կը շարունակէ ամէն օր եւ երկու թրէն կը մեկնի գաղթականներով լեցուն դէպի Օսմանիէ: Քանի մ'օր վրանը մենք մեր ձեռքով քանդելով եւ մեկնելու պատրաստուիլ ցոյց տալով, կը յաջողինք մնալ: Երկու շաբաթ ալ դրամ տալով զերծ կը մնանք մեկնելու վախէն: Սեպտեմբեր ամսոյն վերջերը, պաշտօնեաներու յատուկ շէնք շինելու համար, ներկայ գաղթականներէն գործաւորներ կը փնտռեն: Այս առթիւ աներայրս գործաւոր կ'արձանագրուի, որով մեր վրաններուն վրայ յատուկ դրօշակ դրուելով, սեւքիաթէ ազատ կ'ըլլանք եւ քիչ մը հանգիստ կ'ընենք: Սակայն պաշտօնեան անձամբ կը ճանչնար զիս, այնպէս որ զիս տեսած պարագային, դարձեալ զիս դրկելու վախը ունէի միշտ, որով ստիպուած էի միշտ հեռու մնալ այդ անձէն եւ սեւքի օրերը դաշտերը փախչիլ:

Երկու ամիս շարունակ այդպէս սեւքի օրերը վրդովեալ ժամանակ կ'անցունենք: Ամէն օր հազարաւոր գաղթականներու կարաւաններ կու գան ու կ'երթան՝ մէկ գիշեր մնալով եւ երբեմն առանց հանգչելու միջոց ունենալու:

Դահիճներու խումբէ մը բաղկացած կառավարողներու գործելակերպին մէջ, երբեմն տարօրինակութիւն կը տեսնուի: Սա որոշ էր որ տաճկահայերը բնաջինջ ընել՝ միակ մտատիպարը եղած էր եւ առ այդ աներեւակայելի միջոցներ ի գործ կը դնէր, բայց անհասկնալի էր սա պարագան թէ Թարսուս հասնող բոլոր գաղթականներուն հաց կը բաշխէր ամէն օր, որպէսզի անօթի չմնան, որչափ ալ շատ ըլլար անոնց թիւը: Օր մը մինչեւ 14-15 հազարի բարձրացաւ այդ թիւը, ինչպէս յայտնի եղաւ մեր Տէր Արսէն Հօրը տետրակէն, որ այդ օրերուն մասնաւոր *խաշէի* պաշտօնեայ կարգուած էր եւ եկող գաղթականներուն ցանկը ինքը կը պատրաստէր եւ հացի բաշխումի գործին ինքը կը հսկէր: Ի՞նչ բանի կարելի էր վերագրել այդ գթասիտ ժեսթը, կարեկից վերաբերումը մահուան դատապարտուած գաղթականներու հանդէպ, որոնք ճամբայ հանուած էին սոսկ սպանդանոց առաջնորդուելու համար:

Երբեմն սրտաճմլիկ տեսարաններու ականատես եւ արգահատելի վիճակներու ենթակայ կ'ըլլանք այս տեղը, մանաւանդ Հոկտեմբեր ամսոյն մէջ: Հեղեղանման անձրեւ կը

տեղայ, վրանները բոլոր ջուրերում մեջ կը լողան, վրանաքաղաքը լիճի մը կը վերածուի, բոլոր գոյքերը ջուրերուն երեսները կը տատանին, հիւանդներ իրենց հոգեվարքի հոնդիւնները հազիւ կրնան լսելի ընել, անխախտ վրաններու թիւը մատի վրայ կը համրուի: Երջանիկ են իրենց տէրերը: Յաջորդ գիշերը, անիծեալ գիշեր: Հեղեղանման անձրեւին ծանրութեան տակ, մեր վրանն ալ կը կքի: Եւ մենք ամենքս ալ խիստ միճակով մեր Տէր Արսէն Հօրը վրանը, չոր մնացած փոքրիկ տեղոյն վրայ կը ստիպուինք կծկուած մնալ մինչեւ լոյս 15-20 հոգիով:

Պողպատէ կամք, կրանիթ մարմին պէտք էր տոկալու համար: Բարեխնամ Հայր Աստուածն ալ կարծես, թուրք դահիճներու պակասը լրացնելու միջոցներ կը հայթայթէր խեղճ տարագիրները տանջելու, չարչարելու տառապեցնելու գործին ի նպաստ, ամբարիշտօրէն կը տարուէինք մտածել թէ արդեօք մենք խորթ զաւակներն էինք Աստուծոյ եւ արժանի էինք այս վիճակին: Գոնէ քանի մը անձրեւներէն եւ ցեխերէն զերծ մնալու համար կինս եւ զաւակներս առնելով, իրիկուն մը մթնաշաղին, կառքով Թարսուս քաղաքը փախչիլ կը փորձենք, Պոլիկեան եւ տիկին Քիւրտեանը միասին: Բայց կէս ճամբան ժանտարմաներէն կը նշմարուինք եւ մտրակներու հարուածներով կը ստիպուինք ետ դառնալ, ահ ու սարսափի մատնուած: Կառքը ձեռքերնուն մեջ կը մնայ, անձրեւը կը տեղայ անընդհատ: Վերջապէս խիստ դժուարութեամբ կը վերադառնանք մեր վրանները: Երկու օր վերջը մեր բարեկամ Գէորգ Քիւթնեանի միջոցաւ թաղապետ բժիշկէն ըստով մը կը գնեմ հիւանդ ըլլալս եւ հանգիստի պէտք ունենալս հաստատող: Այս անգամ օր ցորեկով, զաւակներովս միասին, Թարսուս քաղաքը երթալով սենեակ մը կը վարձեմ եւ 8-10 օր կը բնակինք հոտ, պահիկ մը մոռնալով վրանի անտանելի կեանքը: Ազատօրէն շուկան պտտիլ չենք համարձակիր. ձերբակալուելու վախը ունինք: Առաւօտ մը կանուխ, փոլիսներ մեր սենեակէն ներս կը խուժեն, գոյքերնիս իրենց ձեռքովը կառք դնելով կը ստիպեն մեր վրանները երթալ. ընդդիմութիւնը օգուտ չունի, կը համակերպինք:

1915 Նոյեմբերի առաջին օրերն էին, ցուրտերը այլեւս զգալի էին, անձրեւները՝ յաճախակի: Գաղթականներու կարաւանները դադրած էին կամ աւելի [ճիշդը՝] սպառած, քանի որ 4 ամիսէ ի վեր եկեր ու անցեր էին այս տեղէն մօտաւորապէս կէս միլիոն հայ գաղթականներ: Քանի մը շաբաթ եւս գործաւորներու վրանները Կիւլէկ սթասիոնը թողելէ վերջը, մեզի ալ հրաման կը տրուի մեկնելու իբր վերջին փոստա եւ շէնքերու շինութիւններն ալ լրացած ըլլալով գործաւորի պէտք չկար այլեւս: Գիշերը կը ճամբորդենք թրէնով. կ'անցնինք Ատանայի, Օսմանիէի կայարաններէն եւ հետեւեալ իրիկունը կը հասնինք Մամուրէ ըստած կայարանը: Հեղեղանման անձրեւը կը տեղայ. տեղոյն հայ կայարանապետին կը դիմենք, որպէսզի այս գիշերը վակոններուն մէջը մնանք, կ'արտօնուինք բայց պայմանով որ տասնչորս վակոններէն եօթին մէջը միայն տեղաւորուինք: Ուրիշ միջոց չկար, երկու չարեաց փոքրագոյնը: Անձրեւին դուրս ելնելէն, թռչուելէն

բացօղեայ պառկելէն նախամեծարելի էր գոց վակոնի մը մէջ թխմուիլ գոյքերու վրայ, առանց պճրտկալու նստիլ մինչեւ լոյս: Գիշերը դուրսի վրաններէն լաց ու կոծի աղաղակներ կը լսուին: Աւագակներ յարձակում գործած էին խեղճերուն վրայ: Հետեւեալ օրը, Մամուրիէն 2 քիլոմէթր հեռու տեղ մը ջուրերու ցեխերուն մէջ կը կանգնենք մեր վրանները քարերով սալայատակելով վրանին մէջը, քիչ չոր տեղ մը ճարած կ'ըլլանք: Յաջորդ օրը 2,5 ժամ հեռու Օսմանիէ քաղաքը կ'երթանք իզմիտցի Զենոբ աղային տղուն՝ Գուրգէնին հետ: Քաղաքը շրջագայելէ եւ մեր բարեկամ Երուանդ էֆ. Փափագեանը տեսնելէ վերջը, ճամբայ կ'ելնենք Մամուրիէ վերադառնալու համար: Քիչ վերջը ձիաւոր չերքէզ մը մեզ կը կեցունէ: Մենք ահ ու դողով արձանացած կը մնանք այդ տեղը, մարդը - խղճամիտ գող մը - նախ վերարկուս կը պահանջէ. երբ իրեն կը յայտնեմ թէ ասիկա ինծի անկողին եւ վերմակ կը ծառայէ, այն ատեն աւելի չի պնդեր եւ այս անգամ կաշիէ ձեռնոցներս կ'ուզէ: Առանց առարկութեան կը յանձնեմ իրեն, վախնալով՝ մարդը կը գայրացունեմ եւ աւելի ծանր վիճակի կ'ենթարկուինք: Իսկապէս բարի գող մըն էր, որ բաւականանալով այսպէս կ'արտայայտուի. «Եթէ պաշըպոզուք մէկը ըլլայի, ձեզի հետ տարբեր կը վարուէի» եւ կը բաժնուի մենէ: Մենք այս խիստ վտանգաւոր փորձանքէն ազատած ըլլալու ուրախութենէն եւ երկրորդի մը հանդիպելու վախէն, քառասմբակ կը վագենք դէպի Մամուրիէ եւ մթնշաղին կը հասնինք մեր վրանները:

Օսմանիէ քաղաքին շրջանները ցոյց կը տրուի մեզի հազարաւոր հողակոյտեր, որոնց տակ կը հանգչին խեղճ գաղթականներ, կքած խաչին ծանրութեան տակ եւ իրենց վերջին շունչը փչած:

1915 Նոյեմբեր 10ին առաւօտ, մեզի կը բերուին 300 ուղտեր, իւրաքանչիւրը հինգ մեծիտ վարձելու պայմանաւ մինչեւ Հսլահիէ: Մեր գոյքերուն եւ պզտիկներուն համար երեք ուղտ վարձելով եւ մենք ալ քալելով կը շարունակենք մեր ճանապարհը դէպի գողգոթայ: Իրիկունը մեր վրանները կը կանգնենք գիշերելու համար Քանը Կեչիտ ըստած տեղը: Հետեւեալ առաւօտուն, Նոյ. 11ին, շարունակելով մեր ճամբան՝ իրիկունը կը հասնինք Հասան Պէլի որ ամայացած էր իր հայ բնակչութեան տեղահանուելովը: Հոս կը հանդիպինք մեր Ղազարեաններուն եւ շատ մը օվաճըզցիներու: Մէկ գիշեր կը մնանք հոտ, մեր խոնջած եւ յոգնաբեկ մարմինները հանգչեցնելով քիչ շատ: Հետեւեալ առաւօտուն կարաւանը կը շարժի դէպի գողգոթայ. կը բարձրանանք Ամանոս Լեռը (Կեաւուր Տաղին) եւ երբեմն մեր պապակը կը յագեցնենք մէկ մէկ քիչ ձիւն ուտելով: Այդ պահուն աղեխարշ տեսարանի մը ականատես կ'ըլլանք: Մայր մը իր երեխան իր կուրծքին սեղմած պնդագին՝ սառած է ճամբուն մէկ անկիւնը, ուրիշներ այլեւս ուժասպառ աւելի քայլ մը իսկ առնելու անկարող, պառկած ճամբաներուն եզերքը իրենց փրկարար մահուան կը սպասեն անցկանօք:

Ամանոսի բարձր գագաթը ելնելէ վերջը գահավեժ գառիվայրէն կ'իջնենք ստորոտը մեծ տաժանքով եւ մեզի կայան կ'ընենք Ինթիլի

ըստիանք տեղը, բոլորովին յոգնած ու խոնջած: 1915 Նոյեմբեր 13ին կը շարունակենք մեր տաժանելի ճամբորդութիւնը: Կիրճէ մը անցած ատեննիս, մեր ուղտապանները կը թելադրեն մեզ շարքերը խտացնել, ամփոփ քալել եւ իրարմէ անջատ չմնալ: Վասնզի այստեղ աւազակի կողմէ յարձակում կրելու մեծ վախը կար: Մենք, ամենքս, սարսափահար կ'ամփոփուինք. ուղտերու կարաւանը իրարու մօտ, 4-5 կարգով կ'ընթանայ որով երբեմն բեռները կը տապալին, վրան նստողները գետին կ'իյնան, վայնասուն մըն է կը սկսի: Ես մեր ուղտերէն բնաւ չեմ հեռանար եւ աչալուրջ կը հսկեմ իմիններուս վրայ: Իրիկուան դէմ՝ Ըսլահիէ, մեր կարաւանը առանձին վայր մը տեղաւորուելու հրաման կը ստանայ, որպէսզի վաղ առաւօտ դարձեալ շարունակենք ճամբանիս: Առանց ուղտերը արձակելու, մեր բարեկամները կը թելադրեն վրան չլարել եւ իրիկուան մթնշաղին փոխադրել այն մասնաւոր տեղը ուր կը գտնուէին մեր Տէր Արսէն Հայրը եւ շատ մը օվաճրզցիներ:

Վասնզի Տէրհայրը *խաշէ* մեմուրի ըլլալով շատ մը բարեկամներու ալ մէյմէկ գործ տուեր, եւ սեւքէ գերծ մնացեր էին առայժմ: 20 օր հոն մնալով քիչ մը շունչ կ'առնենք հազարաւոր թշուառներու, անօթիներու տխուր մահուան ականատես կ'ըլլանք: Անխիդճ հայ մեռելաթաղներ, մեծ գործունէութիւն ցոյց կու տային, անշնչացեալներ քաշկռտելով եւ իրարու քով հաւաքելով մէկ փոսի մէջ թաղելով: Մէկը որ խեղդուկ ձայնով մը կ'աղաչէր մեռելաթաղին որ ոտքէն չքաշէ. «տակաւին մեռած չեմ եղբայր, սպասէ մինչեւ առաւօտ մեռնիմ եւ ապա թաղէ զիս»: Երբեմն մեռելաթաղները իրարու ձեռքէ կը խլէին թշուառի մը դիակը, յուսալով որ մատանի կամ դրամ գտնելու հաւանականութիւններ կային, վասնզի երբեմն անծանօթ հարուստ դիակներ ալ կը գտնուէին մեռնողներուն մէջ:

1915 Դեկտեմբերի սկիզբները, այլեւս գաղթականներու կարաւանները վերջացած էին եւ Ըսլահիէ նորեր չէին գար: Միայն մնացած էին պահապաններ ու գերեզմանափորներ եւ մաքրութեան գործով զբաղողներուն վրանները: Դեկտեմբեր 4ին վերջին փոսթան ըլլալով մենք ալ կը հեծնենք թրէնը եւ կը հասնինք Գաթմա ըստած կայարանը, ուր կը տեսնենք հսկայ վրանաքաղաք մը, ուր համախմբուեր էին 1-2 ամսուան մէջ Ըսլահիէէն մեկնող բոլոր գաղթականները: Չուզելով դէպի յառաջ մեկնիլ խոյս տուած են սեւք ըլլալէ: Առաջին անգամ ըլլալով մեր թրէնը կը շարժի դէպի Հալէպ, առանց ոեւէ մէկը իջեցնելու հոտ: Ես շատ ուրախ կ'ըլլամ որ Հալէպ երթալով առիթներ պիտի ունենամ պէտք եղած տեղերը դիմելու զինուորական դեղագործ ըլլալու համար, ինչպէս ըրած են Գաթմայէն եւ Ազազէն անցնող բոլոր վկայեալ հայ դեղագործները եւ վեսիքա ձեռք ձգելով, իրենց ընտանիքներով միասին Երուսաղէմ կամ այլուր երթալով ազատուած գաղթականութեան մահասփիռ ճամբաներէն: Մինչդեռ ես Թարսուս մնալով երկար ատեն այդ բարեպատեհ առիթը կորսնցուցեր էի: Այդ պատճառով ուղղակի Հալէպ երթալու յոյսը մեծ ուրախութիւն պատճառեց ինծի:

Սակայն որքան մեծ եղաւ իմ յուսախաբութիւնս եւ որքան խոր իմ տխրութիւնս, երբ մեր թրէնը Հալէպէն մէկ կայարան աստին,

Պաղտատի գծին բաժանման տեղը՝ Միսլիմիե կայարանէն, իր ուղղութիւնը փոխելով սկսաւ սուրալ դէպի Րէսիւլայն: Արդէն լսած էինք այդ դժոխավայրին անունը: Այլեւս կասկած չկար. այս թրէնով կ'երթայինք մեր գերեզմանատունը:

Ամենուս վրայ վախը, սարսափը, հոգեկան տագնապը տիրապետած էին. զիրար սրտապնդելու, զիրար յուսադրելու, իրարու խօսք փոխանակելու սիրտ չէր մնացած մեր վակոնին մէջ, ուր խճողուած էինք մեր Տէր Արսէն Հայրը իրեններով, մեր Ղազարեանները, Չթչթեանները եւ ուրիշ հայրենակից ընտանիքներ: Ներկաներուն մէջ կային քանի մը լաւատեսներ, որոնք այս պահուն յուսահատիլ սկսան եւ հազարումէկ չարագուշակութիւններ կ'ընէին իրարու: Արդէն առաջին վայրկեանին, այդ կայարանին մէջ մեր տաժանելի վիճակին յայտարար նշանները երեւիլ սկսան: Երբ ժանտարմաներ սուինները ի ձեռին, թոյլ չեն տար քչիկ մը ջուր առնելու ծարաւատանջ գաղթականներու: Քանի մը ժամ այսպէս լռելեայն տանջուելէ վերջը կը հասնինք կայարան մը՝ իրիկուան մթնշաղին, Աքթարինա կոչուած:

Ամէն կողմ ամայութիւն, լռութիւն կը տիրէ: Ամէնքս ալ այն դժիւբ մտածումը կ'ունենանք թէ այս ամայի տեղը բերուեցանք ջարդուելու համար: Անլուսին եւ ամպոտ գիշեր մըն էր: Ժանտարմաները կը ստիպեն մեզ կէս ժամ հեռու տեղ մը փոխադրուիլ, պայմանաւ որ մէկ անգամէն տանինք մեր գոյքերը. «երկրոդ անգամ հոտ գալ անկարելի է»՝ կը պոռան գազանները: Սարսափի խառնաշփոթութեան կը մատնուինք: Մեզի անհրաժեշտ եղող գոյքերուն կէսը հոտ ձգել պիտի ստիպուէինք: Վերջապէս գաղափարը կ'ունենանք դրամական հանգանակութիւն մը ընելով այդ մարդահիւրէժ ժանտարմաներուն բերանը գոցելով, այդ գիշերը Աքթարինայի կայարանը կը մնանք առանց ջուրի եւ ահ ու դողով պաշարուած, վայրկեանէ վայրկեան յարձակման ենթարկուելու մտածումով:

1915 Դեկտեմբեր 6ի օրը, աներեւակայելի սարսափի եւ արհաւիրքի օր մը կ'ըլլայ մեզի համար:

Առաւօտուն կանուխ, մեր գոյքերուն մէկ մասը մենք կը շալկենք, մէկ մասն ալ պարապ բեռ չունեցող ծանօթներու շալակը տալով կէս ժամ հեռու մեզի ցոյց տրուած տեղը կը յառաջանանք, որ Գաթմա-Ազազէն դէպի Պապ գացող գաղթականներու կայան մ'է: Առաւօտուն սեւքիաթը սկսած էր խարազանի եւ հրացանի կոթերու հարուածներու տակ: Ես տեսնելով այդ արհաւիրալից վիճակը, կը թելադրեմ իմիներուս որ դանդաղեցնեն իրենց քայլերը, որպէսզի կարաւանը ամբողջովին մեկնի եւ մենք այդ օրը թերեւս զերծ մնանք դէպի յառաջ քշուելէ: Եւ սակայն ժանտարմայի քոմանտան ըսուած մարդահիւրէժ մը տեսնելով մեր դանդաղումը կը սուրայ մեր վրայ իր ձիովը եւ ժանտալից դէմքով ու բարկաճայթ պոռչտութեամբ մը հրաման կ'ընէ ժանտարմաներուն, որպէսզի սուինները զենքերուն ծայրը անցունեն եւ կը յարէ ստենտորեան ձայնով մը՝ «սուրուն շու ինզըր խային միլլէթի վարսնլար կեպերսինլեր»: Մենք բոլորովին

սարսափահար՝ փոխադրության որեւէ միջոցներ կը փնտռենք: Քիչ մը առաջ մեկնող կարաւանին յատկացուած էր ամէն միջոց: Քանի մը էշեր ցոյց կու տան մեզի առանց համետի եւ առանց որեւէ չուանի: Ճարահատ կը վարձէինք զանոնք իւրաքանչիւրը 5ական մեճիտի, մինչեւ Պապ կանխիկ վճառելով: Ժանտարմային մէկը՝ հովանոցը, ուրիշ մէկը սակառը կ'ուզէ. կու տանք, ուրիշ մէկն ալ էշ գտած ըլլալուն համար նուէր կ'ուզէ ...եւ ահա կը սկսինք մեր խաչի փշալից ու մահասփիւռ ճամբան քալել, յուսահատ եւ մտալկուած վիճակով:

Ընտանիքիս իւրաքանչիւր անդամ իր կարգին պզտիկ գոյքեր եւ ուտելիքներ շալկել ստիպուած էր, նոյնիսկ անչափահաս քենիներս կը կրէին իրենց բաժինը, իսկ խեղճ հիւանդկախ պառաւ մօրս ալ կը վիճակուի շալկել միամեայ Նորայրս, քիչ մը ատենի համար: Ամէնքս ալ բեռնաւորուած ենք, բացի Նուպարէս՝ հազիւ 4 տարեկան, որ այս տաժանելի ճամբան քալել ստիպուած էր: Ես քիչ մը աւելի կ'աճապարեմ՝ մեր էշերը աչքէ չհեռացնելու համար, որովհետեւ իշապանները - ամէնքն ալ պետեւիներ - ամենապզտիկ առիթի մը կը սպասէին գոյքերնիս փախցունելու եւ անհետացնելու: Այս պատճառաւ ալ բաժնուած կ'ըլլամ իմիններէս եւ ծրար մը շալկած կը հետեւիմ մեր բեռները կրող էշերուն: Ճամբան ամայի է, ո՛չ ջուր, ո՛չ ծառ եւ ո՛չ ոեւէ կանաչութիւն. բնակիչի հետքը չկայ: Խեղճ գաղթականներս տանջելու տառապեցնելու յատուկ ճանապարհը ընտրած էին օրուան գագանները: Ճամբուն երկայնքին, երբեմն ծերեր կքած այս ծանր խաչին տակ, այլեւս անկարող քալելու կը սպասեն մէյմէկ միմիօն կիւրենացիներու՝ իրենց օգնելու համար, եւ սակայն ի գուր. ամէն ոք իր խաչը ունի եւ կրելու դժուարութիւնը կը զգայ: Կը տեսնեմ երեխաներ, որոնք լքուած են իրենց խանդակաթ ծնողներէն, իբր աւելորդ եւ անտանելի բեռ մը՝ նետուած ճամբաներու եզերքները: Կը տեսնեմ, ճամբաներու վրայ պառկած հիւանդներ, որոնք հոգեվարքի գալարումներով իրենց փրկարար մահուան կը սպասեն անցկանօք: Այս քստմնելի եւ աղեխարշ պատկերներուն եւ տեսարաններուն տխուր հանդիսատեսը ըլլալով, կը շարունակեմ այդ անսահման գերեզմաններէն քալել հոգեխռով վիճակով մը: Երեք ժամ անընդհատ կը շարունակեմ ճամբաս, միշտ էշերը տեսողութեանս սահմանին մէջ ըլլալով: Քիչ վերջը, կը պատահի որ կարաւանին երկար շարքը երկուքի կը բաժնուի ինքնաբերաբար: Քիչ մը աւելի ուժ ու կարողութիւն ունեցողները, կը շարունակեն իրենց ճամբան, առանց ետեւնին նայելու: Իսկ տկարներ եւ շատ յոգնածներ, դանդաղ կերպով կ'ընթանան: Այնպէս որ երկու շարքերուն միջեւ գրեթէ կէս ժամուան միջոց մը կը գոյանայ - առանց մարդու [տարածութիւն մը], ուր կը գտնուիմ ես: Շուրջս մարդ չկայ իշապանէն զատ. երկու բլուրներու մէջտեղ եմ, երկիւղալի կացութեան տակ:

Մէյ մըն ալ ի՞նչ տեսնեմ, կիսավայրենի մարդ մը, ահագին ճուպը ձեռքը բռնած դէպի ինձ կը յառաջանայ, իշապանին բաներ մը մոլտալէն վերջը, եւ զիս կեցնելով իբր թէ բան մը պիտի գնէ,

հարցումներ կ'ուղղէ ինծի, ժխտական պատասխանիս վրայ խուզարկու ակնարկ մը կը նետէ չորս կողմը եւ մարդու ունէ հետք չտեսնելով, վեց-հարուածեան զենքը կը հանէ եւ ճիշդ ճակատիս ուղղելով կը հրամայէ որ կոնակիս ծրարը իրեն յանձնեմ: Վայրկեանը քրիթիքական էր. կը ջանամ պաղարիւնութիւնս պահել, բայց կարելի չէր, ձեռքերս, ոտքերս դողալ կը սկսին: Մտովին կ'ըսեմ՝ եթէ այս ծրարը տալով ազատիմ, բարեբաղդ եմ: Ես ծրարը քակել կը ձեւացնեմ եւ մէկ կողմէն ալ մեջինը անարժէք բան մը ըլլալը կ'առարկեմ այդ աւագակին, պարզապէս ժամանակ շահելու համար: Քանի մը վայրկեան այսպէս զենքը ճակատիս բռնած, մահացու սպառնալիքին տակ մնալէ յետոյ, բլուրին վրայ կարաւանին ծայր տալը կը տեսնեմ եւ բոլոր ձայնովս կը սկսիմ պոռալ եւ կանչել՝ «*Ժանտարմալար քոշուն*»: Մարդակերպ գազանը դժգոհ այս անհաճոյ անակնկալէն եւ օձիքը ձեռք տալու վախէն, քառասմբակ կը փախչի:

Ես ալ համարձակութիւն ստացած, կը սկսիմ, քարեր հաւաքել եւ նետել մարդուն վրայ: Խեղճ գաղթականներու խոնջած ու պարտասած խումբերը կը մօտենան ինծի. գիտեմ թէ ունէ ժանտարմա չկայ իրենց հետ եւ բաղդին քմահաճոյքին ձգուած ենք ամէնքս ալ. իբր պահապան մէկ հատ միայն կայ, որ առաջին խումբին միացած է: Մեր բեռները կրող էշերը բաւական հեռացած էին, քառորդ ժամ կը ստիպուիմ վազել, մինչեւ որ վստահ կ'ըլլամ թէ գոյքերնիս կողոպտուած չեն: Այդ պահուն վայնասունի, գոռում գոչումի ձայներ, աղաղակներ կը լսեմ. ճիշդ իմ յարձակում կրած տեղէս կու գային: Այս անգամ աւագակներու խումբ մը կը յարձակի՝ կարաւանին վրայ եւ շատ մը գոյքեր կողոպտելով կը հեռանայ՝ ինչպէս կ'իմանանք վերջը: Ժանտարման թէւ օգնութեան կը փութայ, բայց արդէն շատ ուշ էր:

Մինչեւ իրիկուն անընդհատ կը քալենք ու կը քալենք թափառական հրեային պէս ու կը հասնինք արապի գիւղ մը, ուր մեր գոյքերը ձգեր ու մեկներ էին իշապանները՝ հակառակ մինչեւ Պապ տանելու համաձայնութեան, որովհետեւ վերջին վայրկեանները չափազանց յոգնած ըլլալու չկարողացայ մինչեւ գիւղը ընկերանալ իշապաններուն: Ես անմիջապէս վրաննիս կը կանգնեմ կեդրոն վայր մը, վասնզի եզերքները, գիշերային յարձակումներու ենթարկուելու մեծ վախեր կային:

Հետզհետէ կը հասնին եւ կը միանան մեզի կարաւանէն ետ մնացողները՝ կինս, Նուպարս, զոքանչս, աներձագս, եւ քեռիներս. մթնշաղին ալ անքս կու գայ եւ կը տեղեկացունէ թէ Արսէն մաման եւ Նորայրը ճամբան մնացած են, պէտք է ձի կամ էշ դրկել զանոնք բերելու համար: Ես անմիջապէս մարդ կը փնտռեմ՝ ամէն գնով, եւ սակայն գաղթականներէն ոչ մէկը կը համարձակի գիշերը վրաններէն հեռանալ: Վերջապէս տեղացի բնիկ արապներէն երեք հոգի յանձն կ'առնեն երթալ եւ փնտռել որոշ գումարի մը փոխարէն: Մենք, հոգեկան անբացատրելի տազնապի մատնուած, անծանօթ մարդոցը վերադարձին կը սպասենք վայրկեանէ վայրկեան: Այդ պահուն մեր Տէր Արսէն Հօրը ընկերակցութեամբ երեք գաղթական

հայեր կը ներկայանան մեզ եւ կը յայտնեն թէ այս գիւղը շատ վտանգաւոր վայր մըն է եղեր եւ աւագակներու բոյն, այնպէս որ դրամ հաւաքելով, գիւղին շէյխին տալ պէտք է, որպէսզի մեզ այս գիշեր պաշտպանէ: Սիրով կը մասնակցինք այդ հանգանակութեան:

Քանի մը ժամ վերջը, մեր դրկած մարդիկը կը վերադառնան կէս գիշերին մօտ, առանց մայրս եւ Նորայրս գտած ըլլալու: Այլեւս երեւակայել պէտք է մեր վիճակը: Այր եւ կին, նստած կու լանք կ'ողբանք չարագուշակ մտածումներով մեր ուղեղը պաշարուած, դժխեմ փոխասացութեան մը կը սկսինք: Հիմա արդեօք ի՞նչ վիճակի մէջ են, այս գիշեր գազանները կը փառատեն զիրենք, արապները կողոպտելէ վերջը կը սպանեն զիրենք: Խեղճ միամեայ Նորայրը լալէն կը ճայթի, իւեղճ մաման վախէն կը մեռնի, աւաղ կորսնցուցած պիտի ըլլանք զիրենք, վա՛խ մամա, վա՛խ Նորայր ... տխուր եւ սարսուցուցիչ բացագանչութիւններով, ողբ ու կոծով այս տաժանելի գիշերը անքուն կ'անցունենք: Գիշեր ատեն, երբեմն վրաններու մօտերը, արձակուած զէնքի ձայներ մեր ահ ու սարսափը կ'աւելցունեն. աւագակներու կողմէ գիշերային յարձակումի ազդարար նշաններ են: Կեանքիս ամենէն արհաւիրալից, ամենէն վրդովալից գիշերն էր որուն ժամերը, օրերու տեւողութիւն ունէին կարծես:

1915 Դեկտեմբեր 7ին առաւօտն է, օդը մարախլապատ, ցուրտ, ճամբայ ելնելու հրաման կը տրուի, բայց ինչպէ՞ս յառաջ երթայի եւ հեռանայի այդ վայրէն, երբ մայրս եւ զաւակս, ողջ կամ մեռած, տեսնելու մխիթարութիւնը չէի ունեցած: Սակայն մենք կամք չունէինք. մեկնիլ կամ մնալ մեզմէ կախում չունէր: Մենք, ոչխարներու պէս, սպանդանոց կը տարուէինք. բռնի կերպով ճամբայ կը հանուինք: Մեր երեկուան իշապանը փախած է, կը ստիպուինք նոր էշեր վարձել եւ ճամբայ ելնել բոլորովին սրտաբեկ եւ արտասուաթոր աչքերով: Ես այլեւս ուէի բան կրել չեմ ուզեր: Միակ մխիթարութիւնս եղող Նուպարս շալկելով կարաւանին կը հետեւիմ եւ կէսօրին կը հասնինք Պապ ըսուած քաղաքը, տաժանելի ճամբորդութենէ մը ետքը, եւ վրանները կը կանգնենք քառորդ ժամ հեռու տեղ մը, ուր արդէն մեծ վրանաքաղաք մը կազմուած էր:

Պապ քաղաքը մտնել արգիլուած է մեզի: Մեր առաջին գործը կ'ըլլայ, մեր ճամբու համար անհրաժեշտ եղող գոյքերուն մէկ մասն ալ հոն ծախել, քանի որ փոխադրութեան մեծ դժուարութեանց կը մատնուէինք եւ այդ պատճառով ալ ընտանիքիս երկու անդամները զոհ տալու մեծ դժբաղդութիւնը ունեցանք: Իրիկուան դէմ, նոր կարաւանէն մեր մօտ հասնող մեր գիւղացիներէն ոմանք կ'աւետեն թէ Նորայրը ողջ է եւ քիչ ատենէն մեզի պիտի յանձնուի: Մեր Ղազարեանները, որոնք երէկ մեզմէ բաժնուած եւ ուրիշ կայան մը գիշերել ստիպուած էին, այսօր իրենց ճամբու ընթացքին, ճամբու մէկ անկիւնը կը տեստեն պառկած մայրս եւ Նորայրս, սակայն երկուքն ալ շալկել եւ բերել անկարելի էր, միայն Նորայրս կը շալկեն եւ մօրս ալ կը վստահեցնեն թէ մինչեւ իրիկուն զինքն ալ բերելու միջոցներ ձեռք առնել կու տան ինծի: Ես անմիջապէս միջոցներու

կը դիմեմ՝ մարդ դրկելու համար. գաղթականներ չեն համարձակիր, քաղաք մտնել կարելի չէ որպէսզի մէկը գտնենք, որով այդ գիշերն ալ դուրսը ձգելու տխուր հարկին տակ կը գտնուիմ: Այդ գիշերն ալ հոգեկան խռովքը եւ խղճահարութիւնը կը տանջեն զիս: Հետեւեալ առտու կանուխ գաղտագողի կը մտնեմ քաղաք եւ կը գտնեմ հոն հաստատուած կիլիկեցի հայ մը, որուն դրամական գոհացուցիչ հատուցում մը ընելով, կը դրկեմ ցոյց տրուած տեղը, մայրս ողջ կամ մեռած բերելու համար: Վերջապէս իրիկուան դէմ, այդ ճարպիկ հայը, ողջ վիճակով կը բերէ մայրս բոլորովին անճանաչելի կացութեան մէջ:

Երկու օրէ ի վեր անօթի-ծարաւ մնալէն՝ նիհարցած, արեւէն՝ սեւցած, պատռտած գիշերանոցով կը յանձնուի ինծի: Իր պատմութեան համաձայն՝ երեք անգամ պետեւիները կողոպտեր են զինքը եւ միայն պատռտած գիշերանոցը թողուցեր են իրեն: Այդ մարդագազանները նոյնիսկ Նորայրիս լաթերն ալ գողցեր էին: Վերջը քանի մը արապ կիներ գացեր են Նորայրս ալ խլելու, բայց մօրս ընդդիմութեան վրայ խղճահար եղեր են եւ քիչ մը հաց բերեր են, զոր մայրս ծամելով Նորայրիս կերցուցեր է, իբր քսան եւ չորս ժամուան սնունդ: Իսկապէս ցաւակի վիճակակից կ'ըլլայ խեղճ գառնուկս:

1915 Դեկտեմբեր 9ին, առաւօտուն դարձեալ կը յաջողիմ Պապ քաղաքը մտնել, ուր կը տեսնեմ իզմիտցի մեր բարեկամներէն Հրանդ Մարտիրոսեանը եւ իրեն թելադրութեամբ կը դիմեմ տեղւոյն զինուորական հրամանատարին եւ կը յայտնեմ վկայեալ դեղագործ ըլլալս եւ կը խնդրեմ որ զիս զինուորական ծառայութեան մէջ առնեն, ինչպէս առած են ուրիշ դեղագործներ: Մարդը լկտիօրէն եւ անագորոյն կերպով կը յանձնարարէ երթալ Տէր Զօր եւ հոն դիմել, միեւնոյն ատեն գովեստը ընելով այդ քաղաքին: Յուսահատ դուրս կ'ելնեմ իր քովէն ու անգամ մ'ալ կը դիմեմ տեղւոյն գայմագամին, որ ժահրալից դէմքով եւ բարկաճայթ թոնով կը յարէ «*Եղունա տեւամ էթ*»: Ամէն յոյսոյ դռները փակուած էին այլեւս ինծի համար: Հալէպ երթալու կարելիութիւն ալ չկար, ուստի բոլորովին սրտաբեկ կը վերադառնամ մեր վրանները ուր ի՞նչ տեսնեմ. դժոխային խառնաշփոթութիւն, իրարանցում: Ժանտարմաները դարձեալ մեծ գործունէութեան մէջ էին, սուրերով եւ սուիներով վրանները քանդելով սեւքիաթի սկսած էին:

Կը ստիպուինք անմիջապէս քանի մը ուղտ վարձել խարազաններու հարուածներէն զերծ մնալու համար, մօրս համար ալ՝ էշ մը եւ կ'ընկերակցինք դէպի յառաջ շարժող կարաւանին: Ճամբան խիստ տաժանելի կ'ըլլայ ինծի համար: Մօրս յատկացուած էշը չի քալեր, երբեմն կ'իյնայ. կարաւանէն ետ մնալը վտանգաւոր է: Կը ջանամ ետ չմնալ, բայց իշուն քմահաճոյքէն կախում ունի մեր գնացքը: Երեք օր կը շարունակենք այս խաչի ճամբան, մեծ տաժանքով եւ արհաւիրքով: Ճամբու անապահովութիւն, չափազանց յոգնութիւն, ջուրի նուագութիւն, հացի չգոյութիւնը զօրաւոր պատճառներ էին որ ճամբու երկայնքին իւրաքանչիւր 5-

10 քայլերնուս, դիակի մը գետին փռուած, հիւանդներու եւ քալելու անկարող, ուժաթափ եղողներու տխուր հանդիսատեսը ըլլանք:

Մեսքենէ

1915 Դեկտեմբեր 12ի իրիկունը, վերջապէս կը հասնինք Մեսքենէ՝ տարագիր հայութեան խաչի ճամբուն գլխաւոր կայաններէն մէկը, Եփրատի եզերքը, անսահման աւագութիւն մը, կանաչութենէ բոլորովին զուրկ: Բոլոր այս ճամբով եկող իզմիտցիները (Օվաճըզէն մէկ ընտանիք, Սրապիոնը իրեններով) ուղղակի Եփրատի եզերքը փոխադրուած, դէպի Տէր Զօր մեկնելու կը պատրաստուին եւ կը թելադրեն որ մենք ալ ընկերանանք իրենց, սակայն մեր խիստ յոգնած եւ քանի մը օր հանգիստի պէտք ունենալնիս յայտնելով կը մերժենք: Հետեւեալ օրը, Եփրատի յատուկ 6-7 խոշոր նաւեր կը լեցուին ամբողջ իզմիտցիներով, Օննիկ Խաչատուրեանի առաջնորդութեամբ կը մեկնին դէպի Տէր-Զօր, անգիտակցաբար դէպի մեծ սպանդանոցը երթալու փութկոտութեամբ եւ կարճ եւ ապահով ճամբայէ գացած ըլլալու գոհունակութեամբ: Վերջը մեծ ցաւով կ'իմանանք թէ ճամբան, Եփրատի վրայ յարձակումի ենթարկուած, շատերը սպանուած, շատերն ալ Եփրատի մէջ խեղդամահ եղած են:

Երեք շաբաթ կը մնանք Մեսքենէ՝ Տէր Արսէն Հայրը իրեններով, մեր Դազարեաններով միասին: Խոշոր վրանաքաղաք մը կազմուած էր հոտ այդ օրերուն, եւ ամէն վրանի մէջ մէկէ աւելի հիւանդներ կային: Ամէն առաւօտ մեռնողներու թիւը հարիւրներու կը հասներ՝ ցուրտէն, անմաքրութենէ, սնունդի պակասութենէ, դարմանումի միջոցներէ բոլորովին զուրկ վիճակէն յառաջ եկած ամէն տեսակ հիւանդութեանց արդիւնք ըլլալով:

Ես ալ կը հիւանդանամ եւ 18 օր անկողնոյ կը ծառայեմ. griipe-gastro-intestinalէն: Մայրս այդ միջոցին կը մեռնի, Դեկտեմբեր 22ին, Տէր Արսէն Հայրը թաղման կարգը կատարելով մայրս կը թաղուի, հազարաւոր գաղթականներու կողքին: Այդ գիշերն ալ, վրանին մէջ կախուած հագուստներս կը կորսուին, որոնց մէջ 17 հատ օսմ. կարմիր ոսկի կար, սակայն հիւանդ վիճակս նկատի առնելով, այդ նիւթական կորուստս մեծ ցաւ չի պատճառեր ինծի: Իմ միակ մտահոգութիւնս կ'ըլլայ առողջական վիճակս:

Ամէն գիշեր, գողերու կողմէ յարձակումներ կ'ըլլան վրաններու վրայ: Ամէն օր սեւքիաթ կ'ըլլայ: Մենք, վրանին տեղը կարծես վարձու առած ենք եւ ամէն օր Պ. Չարզճեանի միջոցաւ պաշտօնեաներու նիւթական վճարումներ կ'ընենք, [որպէսզի] հիւանդութեանս միջոցին մեզի չդպչին եւ վրաննիս չքանդեն: Վերջին օրերն ալ րափոր կը պահանջեն հիւանդներէ: Ես քովս կը կանչեմ դեղագործ Գեորգ Քիւթնէրեանը (որ վերջն ալ ինքը մահացաւ Մեսքենէ), քանի որ բժիշկի դեր կը կատարէր եւ րափորներ կը գրէր: Ես հիւանդ ըլլալս եւ ճամբորդելու ի վիճակի չըլլալս հաստատող րափոր մը կ'առնեմ իրմէ եւ քանի մը օր ալ այս կերպով հանգիստ կ'ընենք: Բայց յուսահատութիւնը ծայրայեղ

կերպով կը պաշարէ զիս: Շատ մօտիկ բարեկամներու մահերը տեսնելով (ի մէջ այլոց միւսիւ Յ. Պաղպուշեանինը) վախնալ կը սկսիմ:

Դեկտեմբեր 30ին առաւօտը, ժանտարմաներ բռն գործունէութեան մէջ են դարձեալ. ո՛չ հիւանդ, ո՛չ մահամերձ նկատի չեն առներ եւ վրանները կը քանդեն:

Ես ո՛չ նստելու, ո՛չ քալելու ուժ կը զգամ եւ տակաւին նոր ապաքինման շրջանին մէջ կը գտնուիմ եւ բացարձակ հանգիստի պէտք ունիմ, բայց որո՞ւ կրնանք հասկցնել: Կը հարկադրուինք երկու կողք վարձել եւ կարաւանին միանալ դէպի անծանօթ վայրեր: Այդ իրիկունը կը գիշերենք վաչկատուն արապներու գիւղի մը մօտ եւ կը լուսցնենք չափազանց վրդովալից եւ երկիւղալի վիճակի մը ենթարկուած:

Դեկտեմբեր 31ին կը շարունակենք մեր մահասփիւռ ճամբան: Շատ անհանգիստ կը զգամ ինքզինքս: Օդը սաստիկ պաղ, դարձեալ հիւանդութիւնս սաստկանալու հաւանականութիւնը կը մտահոգէ զիս: Կ'անցնինք հովիտէ մը՝ երկու բլուրներու միջեւ: Զէնքի ձայներ կը լսուին. կայծակի արագութեամբ կարաւանին մէջ, զրոյց կը շրջի թէ աւազակներու խումբ մը դէպի մեզ կ'առաջանայ: Ահ ու սարսափի կը մատնուինք. քանի մը ժանտարմաներ, որոնք մեզ պահպանելու պաշտօն ունին, կը սկսին զենքեր արձակել, աւազակները վախցնելու նպատակաւ: Քիչ վերջը վտանգը անցած ըլլալը կ'աւետեն եւ դրամ կը հաւաքեն իւրաքանչիւր ճամբորդէ, 10-20ական դահեկան իբր փամփուշտի ծախք:

Վերջապէս այս 1915 տարուան տխրահռչակ Դեկտեմբեր ամսոյն վերջին օրը կը հասնինք Տիփսի ըսուած կայանը, ուր համախմբուած կը տեսնենք հազարաւոր գաղթականներու խլեակներ, այդ աղտոտ անմաքրութեանց բոյն եղող, չորս բլուրներուն ստորոտը գտնուած վայրը: Առաջին իրիկունն իսկ մեզի կ'ազդարարեն արթուն կենալ եւ քաջ ըլլալ, որովհետեւ յաճախադէպ են յարձակումները աւազակներուն, այդ վայրին մէջ: Ժանտարմաներ անգոր կ'ըլլան անոնց շահատակութիւնները արգիլելու: Կարելի՞ է այլեւս խաղաղ եւ անխռով քնանալ այդ վրդովիչ եւ երկիւղալի տարաձայնութեանց եւ իրական տխուր դէպքերու պատմութեանց ականջալուր ըլլալէ վերջը:

Տիփսի

1916 Յունուար 1 կաղանդի օր. ըստ սովորութեան, առաւօտուն շատ գեղեցիկ արշալոյսը կ'ողջունենք մեր Տէր Արսէն Հայրը, Յաբէթ Էֆ. Ղազարեանը եւ իր եղբայրները, Զաքար աղան եւ ուրիշ գիւղացիներ կը հաւաքուինք մեր վրանին մէջ, Սուրիոյ այդ անապատին մէկ անկիւնը: Տարագրութեան այդ դժիւմ եւ դժբաղդ վիճակին մէջ նոր տարին, կաղանդը տօնելու եւ այս առթիւ զիրար ողջունելու եւ լաւագոյն օրերու սրտաբուխ մաղթանքներ ընելու իրարու:

Տարւոյն առաջին օրուան առաւօտը այդքան գեղեցիկ ըլլալը՝ բաղդագուշակ կիներու [նման] բարեղէպ նշան մը կը նկատենք եւ լաւագոյն օրերու նախատօնակի մը կը վերագրենք: Վերջապէս սա միախառնիչ եզրակացութեան կու գանք թէ այս 1916 տարին մեր փրկութեան, մեր վերակենդանութեան տարին պիտի ըլլայ: Այս կերպով կը սկսինք զիրար սրտապնդել, յուսադրել եւ տոկալու ազդարարութիւններ ընել իրարու: Երկրորդ օրը, մօրաքրոջս գաւակը, Պետրոս աղա Վառնաճեանը կը մեռնի: Ես թէեւ տկար, քալելու անկարող, բայց մեր այդ պատուական եւ յարգելի ազգականին վերջին յարգանք մը ընելու համար, կը ստիպուիմ լաւ մը ծածկուիլ եւ պատսպարուիլ եւ գաւազանի մը օժանդակութեամբ, մեր Տէր Արսէն Հօրը նախագահութեամբ, անշուք թաղումին մասնակցիլ: Վերջապէս սա ալ կը յանձնենք անապատներու պիղծ հողերուն, ուր հազարաւոր մարտիրոսացած հայերու ոսկորները կը հանգչին: Խռովեալ կերպով, այն մղձաւանջը կ'ունենանք թէ ի մօտոյ մեզմէ իւրաքանչիւրը իրեն վիճակակից պիտի ըլլայ:

Հազիւ 3-4 օր քիչ մը հանգիստ ըրած ըլլալու պատրանքը ունեցանք տրուած դրամական պարգեւներուն շնորհիւ, հինգերորդ օրը առաւօտուն կանուխ, միականի հրէշ ժանտարմա մը, կացին մը ձեռքը, կը սկսի վրանները մէկիկ-մէկիկ պատռել եւ մէջը գտնուած հիւանդները անխնայ կերպով ծեծել (սեւք ընելու միակ միջոցը այդ էր իրենց համար): Խեղճ գաղթականները խուճապի մատնուած ի նշ ընելին չեն գիտեր. փոխադրութեան որեւէ միջոց չկայ: Տակաւին մեր վրանին չմօտեցած կը պատուիրեմ իմիներուս, որ վրանը քակեն եւ պատրաստուիլ ձեւացնեն: Ես ալ քիչ մը կը հեռանամ վրաններէն: Պիտի մեկնինք, բայց ինչպէս ուրիշ տեղերու պէս ո՛չ էշ, ո՛չ ալ ուղտ կայ հոս: Ունեցած գոյքերնիս եւ ուտելիքնիս մասերու կը բաժնենք եւ ընտանիքիս բոլոր անդամներուն շալակը կը բեռցունենք, երկու կտոր ալ ուրիշ երկու պարապ անձերու կը յանձնենք: Նորայրս ալ ես կը շալկեմ եւ Նուպարիս ձեռքէն բռնելով կը սկսինք խաչի ճամբան քալել դէպի մեզի անծանօթ նոր կայան մը՝ Ապու Հարար: Ես որ պարապ վիճակով իսկ ուժ ու կարողութիւն չունէի քալելու, այս ճամբու ընթացքին երբեմն Նորայրս շալակս ըլլալով հանդերձ Նուպարս ալ շալկել կը ստիպուէի, քանի որ յոգնած ըլլալը յայտնելով կը նստէր եւ չէր քալեր: Ի՛նչ տաժանելի վիճակ. ընկճուիլ, անկարող զգալ եւ յառաջ չերթալ կը նշանակէր վերահաս վտանգին ենթարկուիլ երկու գաւակներովս միասին: Ուրիշէն օգնութիւն սպասելու ժամանակը չէր: Ամէն ոք յոգնած եւ խոնջած, յաջորդ կայանը հասնելու գերմարդկային ճիգեր կ'ընէր: Իսկ իմիներս, ամէնքն ալ իրենց կրած բեռներուն տակ ընկճուած, հազիւ դանդաղ քայլեր առնելու ի վիճակի էին: Իմ յոգնութեանս վրայ կ'աւելնար հոգեկան տագնապս եւ սրտի խռովքս, երբ քստմնելի եւ աղէխարշ տեսարաններու եւ դէպքերու ականտես կ'ըլլայի ճամբու ընթացքին: Տուրտ այդքան չէինք տեսած, Տիփսիէն մինչեւ յաջորդ կայանը՝ Ապու Հարար, մօտաւորապէս 30-35 քիլոմետր

երկայնութեան վրայ, իւրաքանչիւր 5-10 քայլի վրայ կը հանդիպէինք անթաղ տեսքի մը կամ կիսաթաղ մարմինի մը, որուն ձեռքերն ու ոտքերը, շուններու կամ վայրի գազաններու կողմէ դուրս քաշուած էին: Ուրիշ մը՝ գիշատիչ թռչունները իրենց բարեկենդանը ընելէ յետոյ բզկտած վիճակի մէջ թողեր էին: Քիչ մը աւելի յառաջ երթալով, քար սրտերն իսկ յուզող պատկերներու ականատես կ'ըլլանք. մարդու մը միայն իրանը թողուցեր էին անապատի այդ գազանները, ուրիշի մը՝ միայն կմախքը, եւ այսպէս՝ մինչեւ Ապու՝ Հարար մարդ ըլլալ եւ չազդուիլ, սիրտ ունենալ եւ չյուզուիլ՝ անկարելի էր:

Ճամբու ընթացքին գազանաբարոյ ժանտարմաներ սուրերու եւ սուիններու տակ, խեղճ, յոգնած, անօթի, ծարաւ եւ հիւանդ տարագիրները կը բռնադատեն որ քալեն, յառաջ երթան: Եւ այդ խեղճերը որոնք Աստուծմէ լքուած եւ մարդոցմէ խոշտանգուած՝ բիրերու եւ սուրերու տակ չմնալու համար կը ստիպուէին քալել: Եւ այսպէս, ոմանք հինգ, ոմանք տաս, ոմանք քսան եւ այպէս իրենց տոկալու կարողութեան աստիճանին համեմատ զանազան տեղեր ինկեր եւ դիտապաստ գետին փռուեր եւ իրենց վերջին շունչը փչեր էին ի մեծ ուրախութիւն եւ ի ցնծութիւն վայրի գազաններու եւ գիշատիչ թռչուններու եւ աւելի ի մեծ խնդութիւն Իթթիհատի ոճրագործ խմբակին, որ այդ դժոխային եւ հրէշային աննախընթաց ծրագիրը յղացած ի գործ կը դնէր: Աստուած արդեօք ի՞նչ առիթի կը սպասէր իր հռչակաւոր արդարութիւնը գործ դնելու համար, այս չարագործներուն հանդէպ: Իր Աստուածութիւնը եւ իր գերբնական ուժը ցոյց տալու յարմար առիթը չէ՞ր եկած տակաւին այս մարդակերպ գազաններուն: Չէինք կրնար հաշտեցնել իր Աստուածային ամենակարող զօրութիւնը, իր պարզ հանդիսատեսի դիրքին հետ: Քանի որ Սուրբ Գրոց պատմութենէն հասկցած ենք թէ տիեզերքի արարիչը ի վիճակի է իրեն անհաճոյ թուած ժողովուրդ մը վայրկենապէս պատժելու եւ բնաջինջ ընելու, ինչպէս Սողոմ Գոմորը, նոյնպէս հոգալու եւ կերակրելու իրեն սիրելի ժողովուրդը՝ Իսրայէլը, մեղր ու մանանա տեղացնելով եւ ապառաժէն ջուր բխեցնելով: Այդ յուսահատական պահերուն, կը տարուէինք մտածել, թէ արդեօք իսկապէս պատիժի արժանի՞ ազգ մըն էինք որ մեր ամենագութ եւ բարերար Աստուածը, Իթթիհատի շէֆերը իր միջոցն ու գործերը ըրած՝ կ'արժէր պատժել մեզ այսպէս, ցարդ իրեն նոյնիսկ անծանօթ եղանակներով եւ անագորոյն կերպով: Եթէ այդպէս չէր ինչո՞ւ ուրեմն, բազմահազար հայ տարագիրներու ի խորոց սրտէ բխած պաղատանքն ու հառաչիւնները անլսելի կը մնային: Ինչո՞ւ անպատասխան մնացած էին, խոցոտուած, բզկտուած սրտերէն դուրս ժայթքող անէծքներու լաւաները, որոնք քուլայ-քուլայ կը բարձրանային դէպի իր գահը:

Պէտք է խոստովանինք որ տառապանքներէն, չարչարանքներէն եւ տաժանքներէն հիւծած ու սպառած տարագիրներէս իւրաքանչիւրս մէյմէկ սկեպտիկներ, անհաւատներ դարձած էինք եւ այդ ոգւով կ'արտայայտուինք այլեւս: 1916 Յունուար 5, խթման իրիկունը այլեւս քայլ մը իսկ

յառաջ երթալու անկարող, յոգնած եւ պարտասած վիճակով մը կը հասնինք Ապու Հարար ըստած տեղը՝ խաչի ճամբուն վրայ մեծ կայան մը Եփրատի եզերքը, միջագետքի անապատներէն մին: Հետեւեալ օրը Ծննդեան տօն է, պատարագեալ ժողովուրդը կը փափաքի պատարագ տեսնել, Ս. Ծնունդի առթիւ գէթ քիչ մը հոգեկան մխիթարութիւն վայելելու յոյսով. այդ մէկ օրուան մէջ, կազմուած հսկայ վրանաքաղաքին մէջտեղը մասնաւոր պատարագի տեղ մը կը շինենք եւ ազշեհիրցի քահանայի մը պատարագիչի պաշտօն կատարել կու տանք, մեր հայրենակիցներէն Միհրան Փափագեանը, Վաղարշակը եւ ուրիշներ դպրութիւն կ'ընեն եւ պահիկ մը Օվաճրգի մեր եկեղեցին գտնուած ըլլալու խաբուսիկ հաճոյքն ու պատրանքը կ'ունենան:

Այդ օրը քիչ մը հանգիստ կ'ընենք, քանի որ սեւքիաթ չկար: Յաջորդ առաւօտ սակայն դարձեալ ամէնուս սրտերը թունդ հանող ժանտարմաներու խապոտ ձայները «*քալքըն եր/սըն չը/սըն*»ը կը թնդացնեն մթնոլորտը: Բայց տակաւին յոգնած կը զգանք եւ հանգիստի անհրաժեշտ պէտքը ունինք: Հետեւաբար միջոցներ կը խորհինք քիչ մը աւելի մնալու: Ժանտարմաներու դրամ տալով, իբր այդ գաղթավայրին մաքրութեան հսկող գործաւորներ կ'արձանագրուինք եւ, աներս, մեր Տէր Արսէն Հայրը եւ մեր Ղազարեանները, եւ այս կերպով սեւքէ եւ յառաջ երթալէ գերծ կը մնանք առայժմ:

Յետոյ եւ կը ծանօթանամ ժանտարմաներու, ձրի դեղ կու տամ եւ ձրի կը դարմանեմ զիրենք եւ այս կերպով երկար ատեն կը մնանք հոտ, իբր բժիշկ եւ դեղագործ:

Յունուարի անձրեւոտ ցուրտ իրիկուն մըն է, երբ իմիններէս շրջապատուած մեր վրանին մէջ, կը մտածէի մեր անստոյգ եւ վտանգաւոր կացութեան վրայ: Տեղւոյն մէջ իբր պահականոց ծառայող խանէն կը կանչուիմ հիւանդի մը համար: Տէր-Զօրէն Հալէպ վերադարձող չերքեզ ճամբորդ մըն էր հիւանդը, որ կը տառապէր կոկորդի բորբոքումէ մը: Պէտք եղած դեղ ու դարմանը կ'ընեմ ձրի: Մարդը շատ գոհ կը մնայ եւ արգահատելով մեր վրայ, կը յանձնարարէ ինծի զգուշանալ Տէր Զօր երթալէ եւ կամ գացած պարագային Տէր Զօրի կամուրջէն անդին չանցնելու աշխատիլ, քանի որ կամուրջէն անդին է, խեղճ գաղթական հայու գերեզմանը կամ սպանդանոցը, եւ մարդասիրաբար անմիջապէս յանձնարարական նամակ մը կու տայ ինծի իր Տէր Զօր գտնուող ազգական քոմանտանին, որպէսզի ամէն գնով քաղաքին մէջ տուն մը գտնելու եւ սեւք չընելու համար միջոցներ ձեռք առնէ:

Ես բոլորովին յուսահատ եւ սրտաբեկ կը վերադառնամ մեր վրանը եւ մեր Տէր Արսէն Հօրը կը պատմեմ ինծի ըսուածները: Այլեւս ռեւէ կասկած չենք ունենար թէ իսկապէս մեռնելու, սպանուելու եւ չարչարուելու համար տեղահան եղած եւ անապատները որկուած էինք: Բայց ի՞նչ ընել կարելի էր: Փախուստի միջոց չկար, մեր միակ ընելիքը՝ դէպի յառաջ՝ Տէր Զօր չերթալու միջոցներ ձեռք առնել էր, որչափ որ կարելի էր: Ասոր համար ալ, նիւթական ամէն գոհողութիւն յանձն կ'առնենք,

Ժանտարմաներուն եւ պաշտօնեաներուն առատօրէն կը վճարենք: Բժիշկի, դեղի պէտք ունեցած ատեննին՝ գիշեր թէ ցորեկ կը վազեմ եւ զիրենք գոհ ձգելու կ'աշխատիմ: Քանի մը ամիս վերջն ալ, վրաններու մաքրութեանը հսկիչ պաշտօնեայ կ'ընտրուիմ: Քիչ ատեն վերջն ալ կը յաջողինք պահապաններու պէտ (պէքճի պաշի) ընտրել տալ մեր Յակոբ աղա Ղազարեանը եւ այս կերպով վեց ամիս Ապու Հարար վրաններու տակ բնակելով դէպի դահճատուն՝ Տէր Զօր երթալէ զերծ մնալու բարեբաղդութիւնը կ'ունենանք: Բայց թէ այս 5-6 ամսուան ժամանակամիջոցը ինչպէ՞ս կ'անցունենք, ի՞նչ քստմնելի տեսարաններու եւ ահաբեկիչ դէպքերու տխուր ականատեսը կ'ըլլանք: Անոնցմէ միայն քանի մը պարագաներ, համառօտակի յիշելով, կը բաւականանամ: Նախ ըսեմ թէ այս 5-6 ամսուան ընթացքին գրեթէ ամէն օր գաղթականներու կարաւաններ շարան շարան կու գային եւ յաճախ մէկ գիշեր միայն մնալով կը դրկուէին դէպի յառաջ: Ամէն առաւօտ, մարդահրէշ ժանտարմաներ, բիրերով եւ խարագաններով վրանները կը քանդէին: Երբեմն ալ կ'այրէին եւ տէրերը անխնայ կը ծեծէին, երբ հիւանդ կենալը կ'առարկէին: Նոյնիսկ բիրերու հարուածներուն տակ մահացածները կը տեսնինք, բայց բողոքի որեւէ խօսք չէինք կրնար ընել, վասնզի այդպիսի փորձ[ով] մը, անխուսափելիօրէն այդ խեղճերուն վիճակակից եղած պիտի ըլլայինք: Ամէն առաւօտ, գրեթէ այդպիսի դժոխային տեսարաններ կը պարզուէին մեր աչաց առջեւ: Մինչեւ հոս, ողջ եկողներուն մեծագոյն մասը, արդէն հիւծած-սպառած ըլլալով բռնի կերպով երբ սեւք կ'ըլլային, քիչ մը անդին ճամբաներու վրայ դիտապաստ կ'իյնային եւ իրենց փրկարար մահուան կը սպասէին: Շատ քիչեր կային որ լռիկ մնջիկ, կառք կամ ձի վարձելով իրենց ճամբան կրնային շարունակել:

Այսպէս, այս ժամանակամիջոցին հարիւր հազարաւոր գաղթականներ եկան ու անցան այս կայանէն, որ շատերուն ալ վերջին հանգստարանը եղաւ: Ամէն առաւօտ, մասնաւոր մեռելաթաղներ մեռեալները հաւաքելով ամէնը մէկտեղ խոշոր փոսի մը մէջ կը լեցնէին: Իսկ անոնք որ քանի մը դահեկան վճարելու կարողութիւնը ունէին տակաւին, կրնային առանձին փոս մը փորել տալով, քահանայի մը աղօթքի մրմունջներով թաղել իրենց սիրելի մեռեալները: Շատ անգամ սրտի անհուն մորմոքով մը, կ'այցելենք այն տեղերը ուր հաւաքուած էին մեռեալները, որոնք անօթութենէ, թշուառութենէ հիւծած, կմախքացած եւ մոմի պէս շիջած էին, որոնց վրայ անթիւ, անհամար ոջիլներ կը վիստային: Ակամայ կը տարուէի մտածել որ քիչ ատենէն մենք ալ ասոնց վիճակակից պիտի ըլլայինք՝ եթէ երկար տեւեր այս տաժանելի վիճակը: Շատ անգամ կը տեսնէինք մեր պահպանութիւնը ստանձնող ժանտարմաներ, վրանները կը շրջագայէին եւ անոք, անօգնական, անօթի մնացած, քիչ-շատ գեղեցիկ աղջիկները կը տանէին իրենց սենեակը եւ քանի մ'օր իրենց անասնական կիրքերուն առարկայ ընելէ վերջը, մեկնող կարաւաններուն կը միացնէին եւ յառաջ կը քշէին անակնկալ կերպով եւ մենք կատաղութեան եւ վրէժի բուռն զգացումներով լեցուած, ոչինչ կրնայինք ընել իբր փոխ վրէժ եւ կը մխրճուէինք:

Գալով ուտելիքի անհրաժեշտ պետքերնու, հայթաթման առաջին 1-2 ամիսը շատ նեղութիւն կը քաշենք. տեղւոյն շրջակաները գտնուող վաչկատուն արապներ՝ ժանտարմաներէն վախնալով, ծախելու որեւէ բան չեն կրնար բերել մեզի: Բայց յետոյ, մեր դիմումներուն վրայ, ժանտարմաները մասնաւոր մարդ կը դրկեն արապներուն եւ կը յայտնեն թէ որեւէ վախ չկայ, կրնան ուզածնին բերել եւ ծախել գաղթականներուն, որով հետզհետէ կը ցանք ունենալ անհրաժեշտ բաներ՝ ալիւր, կաթ, մածուն, հաւկիթ, ոչխար եւայլն: Անոնք որ տակաւին քիչ շատ դրամ ունին՝ կրնան իրենց պետքերը հոգալ եւ քիչ մը եւս քաշքշել իրենց գոյութիւնը, իրենց կեանքը, բայց մինչեւ երբ՝ չենք գիտեր: Իսկ անոնք որ այլեւս գուրկ են նիւթական միջոցներէ, քանի մը օր մուրալով, քանի մ'օր ալ խոտ ուտելով կը քաշկոտեն իրենց կեանքը եւ յետոյ անսուաղ՝ փրկարար մահուան գիրկը կը նետուին:

Ապրիլ ամսոյն մէջ, Եփրատը իր կատաղի վիճակին հասած եւ հայկական բոլոր լեռներու ջուրերը հաւաքած կ'անցնէր մեր մօտէն, կարծես տխուր ականատեսի վկան ըլլալու համար այս տառապեալ հայութեան ենթարկուած ողբերգութեանը եւ բնաջնջմանը: Երբ օր մըն ալ ըստ իմ սովորութեանս, սափորը առած գետեզերք կ'երթամ ջուր բերելու, ուշադրութիւնս կը գրաւէ ցնցոտիներ հագած գաղթական մը (արդէն ամէնքն ալ ցնցոտիներ միայն հագած էին), որ պատահաւ մը չոր հաց ջուրը կը թաթխէ եւ կ'ուտէ, յետոյ ձեռքի պզտիկ թիթեղէ ամանը գետը նետելէ վերջը, երեսը երեք անգամ կը խաչակնքէ եւ ապա կը նետուի գետը՝ անձնասպան ըլլալու համար, երբեմն երբեմն գլուխը ջուրին մէջ խորասուզելու ճիգեր ընելով: Քանի մը վայրկեան ջուրին երեսը տատանելէ վերջը, գետին հոսանքը զինքը եզերքին կը մօտեցնէ: Մենք կը ջանանք դուրս հանել զինքը: Քիչ վերջը երբ կը սթափի, պատճառը կը հարցունենք իրեն իր անձնասպան[ութեան] արարքին: Մարդը կը պատասխանէ. «փրկութեան միակ միջոցը այս գտայ, նիւթական խեղճ ու պատահաւ վիճակի մէջ եմ, տկար եմ, չեմ կրնար քալել, աւելի լաւ չէ՞ որ ժամանակ առաջ վերջ տամ այս իմ գետնաքարշ եւ թշուառ կեանքիս եւ ազատիմ»: Իրաւունք ունէր մարդը: Քանիսէ՞ր արդեօք, իրեն վիճակակից, իրեն պէս մտածելով իրենց հանգիստը փնտռած էին Եփրատի հայկական ջուրերուն մէջ, չուզելով անապատի այդ պիղծ հողերուն տակ իրենց վերջնական հանգիստը գտնել: Քանի քանի պարկեշտ հայ կոյսեր եւ կիներ յանձնած էին զիրենք Եփրատի փրկարար ալիքներուն, երբ նախատեսած են որ մարդագազաններու հրէշային գրկերուն առարկայ պիտի ըլլան: Եփրատը քանիներու առջեւ, իր ասպնջական գիրկը բացած էր եւ յուսահատ, խեղճ հայ տարագիրներ ընդունած: Հայկական նահանգներէն սկսեալ մինչեւ Պաղտատ դժբաղդ հայութեան այդ երկար խաչի ճամբան: Արդեօք քանի՞ հազարաւոր հայերու անմեղ արիւնը խառնուած էր Եփրատի այդ պղտոր ջուրերուն: Եփրատը, այդ կենդանի վկան հայ տառապանքներուն, արդար դատախազը պիտի ըլլայ հայուն եւ ականատեսը արդարութեան գործադրութեան՝ մօտիկ ապագային:

Ապրիլ ամսոյն մէջ, ընտանիքիս բոլոր անդամները, կինս, Նուպարս եւ Նորայրս, զոքանչս, աներձագս եւ քեռիներս, աներս ամէնը՝ 8 հոգի, կը հիւանդանան վրանին մէջ քանի մը օրեր եւ ես կը ստիպուիմ անոնց բոլոր պէտքերը հոգալ եւ դեղ ու դարման ընել, ըստ կարելոյն: Անոնց ապաքինելէն վերջն ալ ես կը հիւանդանամ Մայիս ամսուան մէջ եւ ապրելու յոյս չեմ ունենար, քանի որ ոչ բժիշկ կայ, ոչ ալ դարմանող: Օդին տաքութիւնն ալ վրանին մէջ 45 աստիճան է: Բնական է, ես ալ ինքզինքս դարմանելու ի վիճակի չեմ ըլլար, դեղագործութենէ քիչ շատ հասկցող քանի մը բարեկամներու խորհուրդներով կը շարժիմ: Երեք շաբաթ, կեանքի եւ մահու միջեւ տատանելէ վերջը, բաղդին մէկ քմահաճոյքով կ'առողջանամ բաւական: Բայց բոլորովին ուժաթափ քալելու ուժ եւ կարողութիւն չեմ ունենար: Վրանի կեանքը անհանդուրժելի կ'ըլլայ ցորեկները: Երբեմն մեր Տէր Արսէն Հօրը օգնութեամբը գետեզերքը, երբեմն ալ խանին մէկ սենեակը կ'երթանք քիչ մը զովանալու համար:

Մայիս ամսուն վերջերը Մեսքենէն մասնաւոր զինուորական մարմին մը կու գայ Ապու Հարար գտնուող արհեստաւոր գաղթականները զատելու եւ զանոնք Մեսքենէ տանելով, անոնց գործ տալու համար: Ես ալ իբր վկայեալ դեղագործ կը ներկայանամ եւ կ'արձանագրուիմ:

1916 Յունիս 9ին, Մեսքենէն եկած մասնաւոր կառքերով բոլոր արհեստաւոր գաղթականները եւ ես իմիններովս միասին, դէպի ետ՝ Մեսքենէ կը փոխադրուինք: Ես մեծապէս ուրախ կ'ըլլամ եւ յուսալից որ դէպի Հալէպ վերադառնալու առաջին քայլերը կ'առնենք այս կերպով եւ արհաւալից եւ երկիւղալի վիճակէն մասամբ ազատած կ'ըլլանք:

Ասիկա յոյժ բարեղէպ նշան մըն էր ազատութեան եւ փրկութեան, քանի որ սպանդանոցի ճամբայէն ետ կը դառնայինք: Երբ Մեսքենէ կը հասնինք, զինուորական քոմանտանը ցուրտ վերաբերում մը ցոյց կու տայ ինձի եւ կը պատուիրէ որ երկու օր վերջը Ապու Հարար վերադառնամ, սխալ կարգադրութիւն մը եղած ըլլալը առարկելով: Մարդուն միտք բանին, կաշառք ուզել է եղեր՝ ինչպէս վերջը կ'իմանամ: Ես բոլորովին վրդոված եւ յուսահատ վիճակի մը կ'ենթարկուիմ, որովհետեւ կրկին դէպի Ապու Հարար վերադառնալ՝ մեր մահը փութացնել կը նշանակէր: Միջոցներ ստեղծել պէտք էր: Անմիջապէս կը դիմեմ քոմանտանին օդիի բարեկամ, ազշեհիրցի եւ ատապագարցի երեք աղաներուն միջնորդութեանը եւ կ'արտօնուիմ մնալ Մեսքենէ: Առանց ոեւէ պաշտօնի եւ Հալէպէն ապսպրած 15 կարմիր ոսկիի դեղերուս շնորհիւ, կը յաջողիմ իմիններու օրական ծախքը հանել: Սակայն, երկու շաբաթ վերջը, Մեսքենէի պաշտօնական բժիշկ անունը կրող **Ճողոպրեստ** մը, հաճընցի անխիղճ հայ մը, Աւետիս անունով առաւ-փախաւ մը, քոմանտանին միջոցաւ դեղերս կը գրաւէ, որով բոլորովին կը զրկուիմ նիւթականս քիչ-շատ ապահովելու միջոցներէն: Այդ վատաբարոյ եւ անխիղճ արարածին գաղթականութեան միւս ճամբաներուն վրայ թէյ ծախելը եւ Մեսքենէի մէջ իբր բժիշկ, իր շահատակութիւններն ու խղճի

հակառակ անլսելի արարքները, մինչև Ապու Հարար արձագանգ գտած էին: Խեղճ, արիւնաքամ գաղթականները խաբած եւ անոնց դրամները շորթած էր անխղճօրէն առանց նկատի առնելու հիւանդներուն օրուան հացի կարօտ ըլլալին, իր առածներէն բաժին հանելով նաեւ քումանտանին եւ ժանտարմաներուն: Այդ դժբաղդ օրերուն ըրած շահատակութեանց մէկ օրինակը, ցոյց տուին ինծի: Մեր բարեկամներէն ատապագարցի Զարեհ Գոչեանէն եւ իր աներոջ ընտանիքի անդամներէն միայն, մէկ ամսուան մէջ, իբր դեղի դրամ քսան եւ մէկ կարմիր ռսկի առած է եւ ռեւէ մէկն ալ ողջ չէ մնացած, եւ ասոր նման ուրիշ շատ ու շատ անգութութիւն, անխիղճ արարքներն ու շահամոլութիւնները մասամբ պարտկելու համար, իրեն շահու ընկեր առեր էր մեր բարեկամներէն՝ արսլանպէկցի Մինաս Սերոբեանի զաւակ Գրիգորը, որ այդ տխուր պարագաններու բերմամբ, լռել եւ համակերպիլ ստիպուէր էր: Այդ Աւետիս ըսուած հրէշը, դրամ շահելու առիթը գտած էր, երբ Մեսքենէի մէջ, խեղճ գաղթականներու միջեւ մեծ աւեր կը գործէր համաճարակը. թիֆոյիտը, թիֆիւսը, զօրաւոր կրիփ թոքատապը եւ այլն: Մահերու թիւը հարիւրաւորներու կը հասնէր: Ամէն վրանի տակ մէկէ աւելի հիւանդներ կային: Ո՛չ բժիշկ, ո՛չ դեղ, ո՛չ դարման կար: Խեղճ գաղթականները ստիպուած էին այդ հրէշին դիմելու՝ տալով իրենց պատառ մը հացին դրամը:

Այդ հրէշը խիղճ չունենալէ զատ, Մեսքենէի մէջ իր դիրքը խախտելու վախն ալ չունէր, քանի որ անխղճօրէն վաստկած դրամին մեծագոյն մասը, շռայլօրէն կը վատնէր տեղւոյն մէջ գտնուող, պատասխանատու թուրք պաշտօնեանները կշտացնելու եւ զեխութեամբ հաճելի ժամանցներ վայելել տալու անոնց ամէն օր:

Բայց ի վերջոյ, ճշմարտութիւնը մէջտեղ ելնելով, Հալէպի իշխանութեանց կողմէ պաշտօնանկ կ'ըլլայ, իբր կեղծ բժիշկ: Ուրախառիթ պարագայ մըն էր ինծի համար, բայց ի՛նչ օգուտ. դեղերէս զրկուած, պարապ էի բոլորովին: Ամէն օր մեր վրանին մօտերը բնակող, մեր անձնագոհ հովիւին, առաջնորդ Ստեփաննոս սրբազանին, Տէր Սերոբեանի Պուրմայեան հօրը եւ ատապագարցի բարեկամներու այցելելով ժամանակ կ'անցունեմ: Բայց մտահոգութիւնը հետզհետէ կը պաշարէ զիս եւ ելից ճամբայ մը կը մտածեմ: Քիչ մը եւս այսպէս առանց զբաղումի՝ անօթութեան պիտի մատնուէինք ընտանեօք: Վերջապէս Հալէպ փախչելու եւ գործի մը հետամուտ ըլլալու խորհուրդը կը յղանամ: Միակ միջոցը, իմ եւ իմիներուս փրկութեան միակ միջոցը այդ էր: Սակայն ինչպէ՞ս երթալ. ճամբաները խիստ հսկողութիւն կար, ռեւէ գաղթականի բացարձակապէս արգիլուած էր Հալէպ մուտքը առանց ռեւէ պաշտօնական արտօնագրի: Քոմանտանին բացակայութենէն օգտուելով, իր օգնականէն վեսիքա մը կ'առնեմ Հալէպ երթալու եւ իբր թէ իմ անունովս փոսթան եկած դրամը գանձելով դարձեալ Մեսքենէ վերադառնալու համար: 1916 Յուլիս 13ին կինս, Նուպարս եւ Նորայրս կը թողում Մեսքենէ, աներոջս եւ զոքանչիս հսկողութեանը տակ եւ կը մեկնիմ իզմիտցի երեք բարեկամներու հետ: Ճամբան ահ ու սարսափի կը մատնուինք, երբ Էնազէ ըսուած

վաչկատուն արապները, քառասմբակ մեր կառքին ետեւէն կը վազեն՝ մեզ կողոպտելու եւ թերեւս սպաննելու նպատակաւ: Սակայն կառապանը, ատապագարցի Սուրէնը ճարպիկ մէկը, անընդհատ կառքը կը քշէ արագօրէն 2-3 ժամ շարունակ, որպէսզի աւագակները չհասնին: Իրիկունը կը հասնինք խան մը, ուր կառքին ձիերէն մէկը կը սատկի, իբր չափազանց յոգնութեան հետեւանք: Հետեւեալ առաւօտ, կարաւանը կը ստիպուի ուրիշ ձի մը ճարել. այս կերպով կրնանք մեր ճամբան շարունակել: Իրիկունը ապահով կը հասնինք Հալէպ, ուր կը տեսնենք դարձեալ խիստ հետապնդում՝ հայ գաղթականներու, փոլիսներու, ժանտարմաներու եւ պահապաններու կողմէ, որոնք մեծ գործունէութեան մէջ էին տեղւոյն մէջ բնակելու արտօնութիւն չունեցող խեղճ գաղթական հայերը ձերբակալելու եւ բանտ առաջնորդելու եւ յետոյ Տէր Զօր դրկելու համար: Առաջին առթիւ յուսահատութիւնը կը պաշարէ զիս:

Բայց Հալէպ գալ եւ առանց որեւէ յաջող ձեռնարկի դարձեալ Մեսքենէ վերադառնալ՝ ծայրայեղ երկնոտութեան եւ անճարակութեան ապացոյց մը պիտի ըլլար: Հետեւաբար ամէն վտանգ յանձն առնելով, կ'որոշեմ մնալ Հալէպ եւ միջոցներ ձեռք կ'առնեմ պաշտօնական վայրեր դիմելու համար: Ինծի հետ եկող ընկերներէս քանի մը հատը կը ստիպուին վերադառնալ Մեսքենէ հետեւեալ օրն իսկ: Բայց ես, բարեկամներու եւ ծանօթներու յանձնարարած մարդոցը կը դիմեմ իրիկունները - երբ հետապնդումը դադրած կ'ըլլայ - զինուորական դեղագործ ըլլալու գործս յաջողցնելու համար: Երբեմն ալ ցորեկները կը փորձեմ դիմումներս շարունակել, միշտ ձերբակալուելու վախը ունենալով: Երբեմն ալ կ'այցելեմ Ռուբէն Էֆ. Էզաճեանի դեղարանը, ուր կը տեսնեմ գաղթական դեղագործներ, որոնք կը յայտնեն իրենց դիմումներու ապարդիւն ըլլալը: Սակայն ես չեմ յուսահատիր եւ կը շարունակեմ ազդեցիկ մարդոց դիմել գիշեր ցորեկ: Վերջապէս տասը օր անընդհատ դիմումներէս վերջը, երբ վստահ կ'ըլլամ թէ գործս յաջող ելք մը պիտի ունենայ, աղերսագիրս կը ներկայացնեմ առ որ անկ է եւ վերջապէս կ'ընդունուիմ իբր զինուորական դեղագործ եւ հրաման կը ստանամ Երուսաղէմ մեկնիլ իբր իմ նոր պաշտօնավայրս: Անհուն շնորհակալութիւն պարտիմ ծերունագարդ զինուորական բժիշկ գայմագամ Պաղտասար Պէյին, որ ազնուաբար ամէն ջանք չխնայեց գործիս յաջողութեանը համար: Ես անմիջապէս կը փութամ հայ դերձակի մը երթալ եւ զինուորական հագուստս կարել տալ:

1916 Յուլիս 25ին երբ զինուորական հագուստս կը հագնիմ, երկար շունչ մը կ'առնեմ եւ ազատ համարձակ կը սկսիմ շրջագայիլ Հալէպի մէջ: Առանց այլեւս հետապնդուելու, ձերբակալուելու վախը, մղձաւանջը ունենալու: Վերստին ծնած նոր մարդ մըն էի այլեւս հիմա: Պաշտօնատեղիս՝ Երուսաղէմ մեկնելէ առաջ նոր աղերսագիր մը կը ներկայացնեմ զինուորական պետին, ընտանիքս փոխադրելու համար Մեսքենէի անապատներէն Հալէպ եւ երեք օր այս խնդրոյն համար կ'աշխատիմ: Բայց ինծի կը յանձնարարուի

Երուսաղեմ երթալ եւ այնտեղէն աշխատիլ այդ մասին: Բայց կը յաջողիմ գաղթականաց յանձնախումբի տնօրէնին կողմէ, Մեսքենէ հեռագիր մը դրկել, որպէսզի ընտանիքս սեւք չըլլայ մինչեւ որ զինուորական ընտանիքի յատուկ վեսիքան դրկուի իրենց: Գոհացուցիչ պարագայ մըն էր ինծի համար, որով բաւական հանգիստ սրտով Հալէպէն կը մեկնիմ դէպի Երուսաղեմ, Յուլիս 28ին Կիրակի օրը:

Թրէնին մէջ ինծի ուղեկից կ'ունենամ մեր պատուական հայրենակից Լեւոն Էֆ. Ջաքարեանը, իր նոր բռնադատեալ անունով՝ Ալի Հայտար պէլը որ իբր շերամաբուծական քննիչ իր պաշտօնատեղին՝ Թրիփոլի, կը մեկնէր:

1916 Օգոստոս 3ին Երուսաղեմ կը ժամանեմ եւ ուղղակի Ս. Յակոբայ եկեղեցին կ'երթամ, ուր տեղի կ'ունենային շքեղ եւ փառաւոր հանդիսութիւններ եւ արարողութիւններ՝ Սիսի աքսորական Սահակ կաթողիկոսին, թուրք կառավարութեան կողմէ Երուսաղեմի վանքին պատրիարք ընտրուած ըլլալուն առթիւ: Հոգեկան ինչ միսթարանք եւ անակնկալ հաճելի սփոփանք ունեցայ այդ օրը, երբ ամիսներէ ի վեր խաչի արիւնոտ ճամբուն վրայ, աղէխարշ տեսարաններու ականատես եւ անլուր չարչարանքներու եւ տառապանքներու ենթարկուելէ վերջը այս անգամ, Երուսաղեմի այդ պատմական սրբավայրին, Ս. Յակոբայ տաճարին մէջ, հանդիսատեսը կ'ըլլայի այդ պատմական մեծ դէպքին:

Եկեղեցիէն վերջը կ'առաջնորդուիմ, նախկին վարպետիս Օննիկ Էֆ. Քիւրտեանի սենեակը, ուր քիչ վերջը կու գայ նաեւ մեր հայրենակից Պօղոս սարկաւազ վարժեանը, եւ երկաւ ի խօսակցութիւններ կ'ունենանք անցեալէն եւ ներկայէն: Մէկ գիշեր պանդոկ մնալէ վերջը, վանքին մէջ ինծի յատկացուած սենեակը կը փոխադրուիմ:

Երկուշաբթի օրը, Մենզիլի բժշկապետին կը ներկայացունեմ թուղթերս եւ Հալէպէն բերած յանձնարարականներս, որով, Օգոստոս 9ին, զինուորական դեղագործ կ'ընտրուիմ (برنجي وطن) անախկին ֆրանսական հիւանդանոցին եւ գործի կը սկսիմ նոյն օրը: Ուրախութիւնս իսկապէս անբացատրելի կ'ըլլայ, միայն թէ ընտանիքս ժամանակ առաջ Մեսքենէի անապատներէն ազատելու եւ քովս բերելու ամենակարեւոր խնդիրը միտքս կը զբաղեցնէ:

Երկու օր վերջը, Մենզիլ մուֆէթթիշ, Տուշէն պէյին աղերսագիր մը կու տամ՝ ընտանիքս Երուսաղեմ փոխադրելու համար: Մէկ ամիս անցկանօք կը սպասեմ աղերսագրիս արդիւնքին եւ ահա Մեսքենէէն հեռագիր մը կը ստանամ որով կը տեղեկացնեն թէ մեծ վախ կայ որ ի մօտայ դէպի յառաջ սեւք ընեն զիրենք: Ես բոլորովին վրդոված եւ յուզուած հեռագիրը ձեռքս կը ներկայանամ Տուշէն պէյին եւ արտասուաթոր աչքերով կը խնդրեմ, կը պաղատիմ որ ընտանիքս վերահաս վտանգէն ազատէ: Զանոնք իմ մօտս բերելու հրամաններ տալով առ որ անկ է: Իսկապէս բարեսիրտ եւ խղճամիտ գտնուելով ինծի հանդէպ եւ հեռագիր մը խմբագրելով

Հալէպի կուսակալին ուղղուած, ինծի կը յանձնէ որ անմիջապէս փոստան տանիմ, միեւնոյն ատեն, ազնուաբար, 15 օրուան արձակուրդ կու տայ որ անձամբ Հալէպ երթամ իմիններս բերելու համար:

Սեպտեմբեր 14ին կը մեկնիմ դէպի Հալէպ: Ճամբորդութեան ատեն, բաւական նեղութեանց կ'ենթարկուիմ, ժամանակ առաջ հասնելու համար: Ամսոյն 18ին Հալէպ կը ժամանեմ, ուր առաջին առթիւ, Վոսաճապուհ Սերոբեանը կ'աւետէ ինծի իմիններու եկած ըլլալը եւ այսինչ խանը գտնուիլը: Վերջապէս կը փութամ խան եւ բաղդը կ'ունենամ ողջագուրելու ամէնքն ալ՝ կինս, Նուպարս, Նորայրս, աներս, զոքանչս, աներձագս, եւ երկու քեռիներս, որոնք Հալէպ գալու հրաման ստացեր էին իմ դիմումներու վրայ: Ժամանակ կորսնցնել չեմ ուզեր. այդ իրիկունն իսկ թրէն կը նստինք Երուսաղէմ գալու համար: Երկու օր Դամասկոս, մէկ օր ալ մեր բարեկամ ֆեսճի Մանուկին կնոջը հիւր կ'ըլլանք Տերաա:

Վերջապէս Սեպտեմբեր 25ին իրիկունը կը ժամանենք Երուսաղէմ: Այլեւս հանգիստ եւ միտքս հանդարտ էր, անխառն ուրախութիւն կը զգայի որ թէ՛ ինքզինքս եւ թէ՛ իմիններս - ութը հոգի - սպանդանոցէն ազատած եղայ բաղդին մէկ խաղովը: 14 ամիսներ, մահառիթ, արհաւիրալից տաժանելի շրջանէ մը վերջը: Ընտանեօք, Երուսաղէմի վանքին խաղաղիկ մէկ անկիւնը գալ եւ բնակիլ՝ իսկապէս գերագոյն երջանկութիւն մըն էր ինծի համար: Այլեւս չկային ժանտաղէմ ժանտարմաներու սուրերն ու սուիները, այլեւս չկային կայծակի ազդեցութիւն ընող եւ մեզ ահ ու սարսափի մատնող *«քալքըն-երիւրն-չըիւրն»*ի ժանտահոս բացագանչութիւնները: Վերջացած էր մեր անստոյգ անորոշ վիճակը եւ դամոկլեան սուրին պէս մեր գլխուն վերեւ կախուած մահուան վտանգը: Վերջ գտած էր այլեւս թափառական հրեային *«քալէ՛, քալէ՛, մի՛ շտ քալէ»*ն: Մեր միտքը զբաղած էր հիմա, ամէն անոնց վիճակովը, որոնք տակաւին բաղդը չէին ունեցած այդ տաժանելի կեանքէն ազատուելու եւ կը մնային ցարդ այդ մահասփիւռ անապատներուն մէջ:

1916 Դեկտեմբեր ամսոյն վերջերը նոր հրաման մը կը ստանամ՝ հիւանդանոցը թողուլ եւ երթալ երրորդ ֆրքային ապաքինարանը (նեքահաթ խանէն) որ կը գտնուէր Երուսաղէմի շրջակայքը, Պուխարալը ըսուած հրէական թաղը: Առաջին առթիւ շատ գէշ կ'ազդէ ինծի այս փոփոխութիւնը, բայց յետոյ շատ գոհ մնալու պատճառներ կ'ունենամ, քանի որ գործը թեթեւ էր եւ միեւնոյն ատեն ալ գոհացուցիչ կերպով էրզագ (ուտելիքի վերաբերեալ) կրնայի առնել եւ քիչ-շատ ապահովել 8 հոգիէ բաղկացած ընտանիքի մը ապրուստը, քանի որ շուկան ամէն ինչ չափազանց սուղ էր եւ գտնելն ալ շատ դժուար: Տասը ամիս ալ, այսպէս խիստ աննպաստ եւ անցուկ պարագաներու մէջ բաւական գոհացուցիչ վիճակով մը կը պառտկուիմք, ընտանեկան անդամներէս շրջապատուած: Բայց բոլորովին անակնկալ հարուած մը կ'իջնէ գլխուս եւ ընտանեկան քաղցրիկ բոյնէս բաժնուիլ կը ստիպուիմ:

Նոյեմբեր 16ի գիշերը զինուորական հրաման մը կը ստանանք՝ հապճեպով մեկնելու Երուսաղէմէն, բոլոր զինուորներով միասին, վասնզի անգլիական բանակը կը մօտենար Երուսաղէմ:

Ես ծայրայեղ մտահոգութեան կը մատնուիմ, իմիններս միասին տանի՞լ, թէ՛ հոս՝ վանքը թողուլ: 24 ժամ կը խորհիմ, կը մտածեմ, բարեկամներու խորհրդին կը դիմեմ: Վերջապէս կ'որոշեմ առանձինն մեկնիլ: Երուսաղէմ քաղաքը խուճապի մատնուած է, զինուորները ամբողջ քաջուելու աճապարանքի մէջ են:

1916 Նոյեմբեր 9ի առաւօտը իմ սիրելիներէս բաժնուելու դառնութիւնը կ'ունենամ եւ զինուորներուն հետ քալելով դէպի Նապլուս կը նահանջենք եւ կը հասնինք հոն: 60 քիլոմէթր ճամբան տաժանելի նեղութեանց ենթարկուելէ վերջը, ամսուն 10ին Կիրակի իրկուան դէմ: Հոն յամառ զրոյց կը շրջէր թէ անգլիական բանակը Վատի Սուրար հասած է: Ես երկար ատեն իմիններէս բաժնուած ըլլալու վախը կ'ունենամ եւ միասին բերելու պատրուակով զինուորական պետէս հրաման առնելով գեշեր ատեն կառք մը նստելով Երուսաղէմ կը դառնամ: Բայց մի գուցէ սխալ քայլ մը առած եւ կեանքս վտանգի ենթարկած ըլլալուս հաւանականութենէն՝ կրկին Նապլուս կը վերադառնամ: Բաւական երգագ ճարելէս վերջը քանի մ'օր կը մնանք հոտ զինուորներով միասին:

Գիշեր մը հրաման կը ստանանք Մեսուտիէ կայարանը երթալու քալելով: Անձրելը կը տեղայ հեղեղանման, թանձր խաւարը պատած է ամէն կողմ, ճամբաները ցէխը մինչեւ ծունկերնիս կը հասնի, բայց զինուորական հրաման է. պէտք է հնազանդիլ գլխիկոր: Առաւօտեան դէմ կը հասնինք Մեսուտիէ ցէխաթաթախ եւ խխում վիճակով: Նոյն օրը, իրկուան դէմ թրէնով կը մեկնինք դէպի Դամասկոս: Երբ Տերաա կը հասնինք, յուսալով որ քանի մը ժամ պիտի կենանք հոտ, ես վար կ'իջնեմ եւ քանի մը բարեկամներու այցելելութեան կ'երթամ: Վերադարձիս արդէն մեր թրէնը մեկնած կը գտնեմ, որուն մէջ էին ամբողջ գոյքերս: Այլեւս չեմ բաժնուիր կայարանէն եւ երկու գիշեր առանց ծածկոցի, առանց վերարկուի, վակոններու մէջ ժամանակ կ'անցընեմ այդ խիստ ցուրտերուն: Մանաւանդ առաջին գիշերը չեմ մոռնար բնաւ մինչեւ լոյս ցուրտէն դողդողալով: Վերջապէս, երկու օր վերջը կը միանամ զինուորներուս, Շամ: Քանի մը շաբաթ վերջը պաշտօնապէս կ'իմանանք թէ անգլ. բանակը գրաւած է Երուսաղէմը Դեկտեմբեր 9ին: Ես հոգեկան հրճուանք մը կ'ունենամ, քանի որ այս կերպով իմիններս փրկուած կ'ըլլան եւ անօթի մնալու վտանգը չպիտի ունենային այլեւս: Գրեթէ տասը ամիս զաւակներուս կարօտը կը քաշեմ եւ որեւէ լուր մը չեմ կրնար առնել իրենց մասին: Տեղոյս կարմիր մահիկին գրասենեակը հինգ թրքական ոսկի կը վճարեմ երբ կ'իմանամ թէ գրաւեալ երկիրներէն ուրիշ մեկուն մասին լուր առնելու միջոցներ կան միջազգային կարմիր խաչի կեդրոնին միջոցաւ: Բայց ամիսներ կ'անցնէին, առանց որեւէ լուր մը առնելու ընտանիքիս մասին, Երուսաղէմէն: Երբեմն կը մտածեմ փախչելով

երթալ իրենց մօտը, ամէն վտանգ յանձն առնելով, բայց այդ համարձակութիւնը կը պակսի ինծի:

Մէկ կողմէ անոնց մասին ունեցած մտահոգութիւնս, միւս կողմէ իմ անձիս համար մտատանջ վիճակի մը կ'ենթարկուիմ, քանի որ այս օրերուս թուրքերը լաւ աչքով չէին նայեր հայ զինուորականին, հայ զինուորին ու միշտ անարգելու, նախատելու առիթներ կը փնտռէին, երբ սուտ-իբաւ լուրեր կ'առնէին թէ Կովկասի ճակատը, հայեր իբր փոխ վրէժ, խժոժութիւններ ի գործ կը դնեն եղեր:

Օր մը մանաւանդ խելայեղ վիճակի մը կ'ենթարկուիմ երբ հաւաստի աղբիւրէ մը կ'իմանամ թէ ոճրագործ խմբակին պետէն՝ Էնվերէն նոր հրաման եկած է բոլոր հայ զինուորականները եւ զինուորները *ամելէ թապուր*ները դրկել առանց բացառութեան, որ կը նշանակէր բնաջինջ ընելու ուրիշ միջոցներ ի գործ դնել: Ինչպէս ըրած էին ասկէց առաջ ճերմակ ջարդ անունով, հազարաւոր հայ երիտասարդներ մահացուցած, առանց ջուրի, առանց հացի, տաժանակիր, ճամբայ շինելու նեղութեանց ենթարկելով զանոնք: Ուրիշ օր մըն ալ յանկարծ Դամասկոսի մէջ, հայ գաղթականներու ձերբակալութեանց կը սկսին, առանց խտրութեան մեծի, պզտիկի, այր մարդու եւ կնոջ: Փոլիսներ եւ ժանտարմաներ մեծ գործունէութիւն ցոյց կու տան այդ ուղղութեամբ: Ահ ու սարսափ սփռելով ամէն կողմ: Երեք տարիէ ի վեր ամէն տառապանաց կուրծք տալով, ամէն դժուար վտանգներէն բաղդին բերմամբ ողջ մնացող ափ մը հայ գաղթականներն ալ բնաջնջելու այս հրէշային միջոցները ի գործ կը դրուէր: Շուկան հանդիպած հայը, խանութը նստած աշխատողը, իրենց տանը մէջ կեցող խեղճերը կը ձերբակալուէին եւ մուօ բանտերը կը լեցնէին: 24 ժամ կը շարունակուի այս կերպով: Յետոյ ի՞նչ անցաւ դարձաւ չենք գիտեր (ըսուեցաւ թէ աւստրիական եւ գերմանական միջամտութիւն մը տեղի ունեցած է) կիներն ու պզտիկներ ազատ կ'արձակուին եւ միայն զինուորական տարիքի մէջ գտնուածները կը ձերբակալուին փութկոտօրէն:

Վերջապէս զինուորական ըլլալով հանդերձ, միշտ վտանգի մղձաւանջը կ'ունենամ եւ ի մօտոյ անպատճառ փորձանքի մը ենթարկուելու վախովը պաշարուած կ'ըլլամ: Օր մըն ալ - Սեպտեմբերի սկիզբները - մեր քոմանտանը ինծի կը հաղորդէ թէ պատերազմի ճակատ երթալու հրահանգ եկած է ինծի, ճրդ բանակի հրամանատարութեան կողմէ: Ես կը հետեւցունեմ թէ այս խաղը, այս դարը լարուած էր մեր քոմանտանին կողմէ, ինծի հանդէպ ունեցած անձնական հակառակութեան իբր արդիւնք: Ես չափազանց կը վրդովիմ եւ կը յուսահատիմ, վասնզի կասկած չկար թէ այս անգամ մահուան վտանգը անխուսափելի էր, քանի որ ամէն օր տխուր լուրեր կ'առնէի եւ ինծի ծանօթ շատ մը զինուորականներու էջ նահատակ ըլլալին կ'իմանայի: Ինծի խոր վիշտ պատճառող պարագան այն էր որ 3-4 տարուան ընթացքին, զանազան վտանգներ եւ այլազան փորձանքներ անցունելէ յետոյ, հիմա որ ազատութիւնը մօտալուտ կը թուի՝ երթալ պատերազմի դաշտը եւ մորթս վրայ տալ, առանց սրտահատորներս կրկին

տեսնելու բաղդէն զրկուած: Սեպտեմբեր 12ին բոլոր բարեկամներէս հրաժեշտ կ'առնեմ, իրիկունն ալ Կարապետ սրբազան Մազլումեանի կը հանդիպիմ Ազգ. առաջնորդարանը եւ արտասուաթոր մնաք բարեալը կ'ըսեմ եւ իբր խնդրանք կտակս կը յայտնեմ իրեն որ մահուանս պարագային իմ երկու զաւակներուս դաստիարակութեանը հոգ տանի:

Սեպտեմբեր 13ին կը մեկնիմ Դամասկոսէն, նեֆերիս հետ դէպի Թուլ Քերիմ ուր կը գտնուէր բանակին կեդրոնական գրասենեակը: Հետեւեալ օրը Սամաիի կայարանը, Տիբերիական ծովին եզերքը կը հասնիմ: Կը փափաքիմ այցելել անգամ մը Տիբերիա ուր կը գտնուին մեր Օննիկ Գամպուրեանը եւ Կարապետ Տայեանը ընտանեօք: Շոգեմակոյկով այդ իրիկունը կ'անցնիմք Տիբերիա, Իզմիտի ծոցին վրայ պտոյտ մը ըրած ըլլալու պատրանքը կ'ունենամ:

Այդ գիշերը հիւր կ'ըլլամ Տայեաններուն եւ հետեւեալ առաւօտ կանուխ, մեր Օննիկին հետ, ջերմուկները այցելելէ վերջը կը փութամ շոգեկառք՝ ճամբաս շարունակելու համար դէպի Թուլ Քերիմ:

Պատմական Օրեր եւ Դէպքեր

1916 Սեպտեմբեր 16ին կը հասնիմ Թուլ Քերիմ եւ պաշտօնական թուղթերս կը ներկայացունեմ առ որ անկ է: 2-3 օր իզմիտցի հազարապետ Աւնի պէյին հիւրը մնալ կը ստիպուիմ, մինչեւ որ պաշտօնատեղիս որոշուի:

Սեպտեմբեր 19ին Հինգշաբթի առաւօտ զսպանակէ մղուածի պէս, ընդոստ կ'արթննանք անընդհատ թնդանօթի դղրդեցնող ձայներէն: Անգլիական բանակի մեծ յարձակումը սկսեր էր այս ճակատի վրայ: Հետաքրքրութենէ մղուած տանիք կ'ելնենք եւ կը տեսնենք պատերազմի ճակատի ամբողջ երկայնքը շառագունած եւ թանձր մուխերով պատած էր:

Շուրջս գտնուող զինուորական թուրք սպաներ վախ կը յայտնեն այս անգամ անգլիացիներուն լուրջ եւ վերջնական յարձակում մը ըլլալուն մասին: Քանի մը ժամ անընդհատ կը շարունակուի ռմբակոծումը թրքական բանակի ճակատին վրայ: Քիչ յետոյ Թուլ Քերիմի զինուորականութիւնը խուճապի կը մատնուի, իրարանցում խառնաշփոթութիւնը կը սկսի, բոլոր պաշտօնատուները փութկոտ գործունէութեան մէջ կ'ըլլան՝ փախչելու եւ նահանջի գիծը բռնելու: Ես իբր անտեղեակ իրադարձութեանց, բժշկապետին կը դիմեմ, զիս իմ պաշտօնատեղիս դրկելու համար, քանի որ ամէն մարդ կը մեկնէր: Երեւոյթը փրկելու ձեւ մը պարզապէս: Մարդը, անշուշտ ծիծաղելով իմ միամտութեանս վրայ, կը խոստանայ քիչ մը վերջը դրկել եւ կը սկսի դարձեալ մեկնելու պատրաստութեանց: Քիչ յետոյ, թշնամի օդանաւեր, Թուլ Քերիմի վրայ կը սաւառնին եւ ռումբեր կը տեղան:

Աւնի պէյը, իր աներձագը եւ ես սենեակին քարաշէն հաստ պատերուն տակ կը կծկուինք սարսափահար, զգալով վերահաս

վտանգին մեծությամբ: Օդային յարձակումը քիչ մը կը դադրի: Մենք առիթէն օգտուելով տունէն դուրս կ'ելնենք եւ շուկային կողմը կ'երթանք. գիւղին մէջ բաւական թիւով սպաննուածներ կը տեսնենք ռումբերէն: Այս անգամ յարձակումը աւելի բուռն կը սկսի եւ աւելի ընդարձակ ծաւալով:

Ես քանի մը հայ զինուորներու թելադրութեամբ, իրենց հետ կ'ապաստանինք գիւղէն դուրս, քարայր մը ուր կը մնանք 2-3 ժամ, դողաւար եւ հոգեկան անցկալի պահերու մատնուած: Կարելի չէ դուրս ելնել, ծիծեռնակներու պէս կը թռչտին ահ ու սարսափ ազդող սաւառնակները եւ թուրք զինուորին նահանջը արգիլելու համար, կարկուտի պէս ռումբեր կը տեղան: Ճգնաժամային վիճակի մէջ կը գտնուէինք: Վտանգը քիչ մը հեռացած ըլլալու առիթէն օգտուելով, քարայրէն դուրս կ'ելնեմ եւ կը փութամ սենեակ, ուր զինուորս ինծի կը սպասէ եւ միւս զինուորականներու շատոնց մեկնած ըլլալին կը յայտնէ: Պահը խիստ քրիթիքական էր եւ որոշում մը տալ դժուար: Հո՞ւտ մնալ, պահուրտի՞լ, թէ՞ նահանջող թուրք զինուորին միանալ: Երկու պարագային ալ վտանգը անխուսափելի էր ինծի համար: Մէկ ժամ եւս զինուորիս հետ սենեակին հաստ պատերուն տակ կ'ծկուէի վերջը, խոհեմութիւն չեմ համարեր երկար մնալ եւ բաղդին յանձնելով ինքզինքս, նահանջի ճամբան ձեռք կ'առնենք: Թուլ Քերիմի վրայ շատ ցած իջած օդանաւերու կապարներ կը տեղան նահանջող թուրք զինուորին վրայ, այնպէս որ գիւղէն դուրս ելնելու ատեն քանի մը անգամ քարաշէն տուններու քիւերուն տակ ապաստանիլ կը ստիպուինք: Բայց դանդաղիւր եւ սպասելը կասկածելի պիտի թուէր մեզի՝ մեր նահանջող թուրք զինուորին աչքին եւ թաքուն նպատակի մը պիտի վերագրէին մեր այդ ընթացքը, ինչ որ շատ նպաստաւոր չէր մեզի համար:

Անգլիացի ձիաւորներու գունդեր արդէն բաւական մօտեցած գիւղին, որոշ կերպով կ'երեւային անոնց սուրբերուն ցոլացումը: Քիչ մը քաջութիւն եւ յանդգնութիւն ունենալ պիտի բաւէր փրկուելու համար: Բայց վտանգաւոր էր: Գոյքերուս մէկ մասը՝ ես, մէկ մասն ալ զինուորս շալկած, դանդաղօրէն կը նահանջենք տեղացող կապարներու տեղատարափին տակ եւ դուրս կ'ելնենք Թուլ Քերիմէն, իւրաքանչիւր 2-3 քայլիս գետինը փռուելու պայմանաւ: Շուրջս վիրաւոր զինուորներու եւ ձիերու մեծ թիւ մը տեսնելով, մինչ սարսափահար եւ վայրկեանէ վայրկեան զարնուելու վախով պաշարուած քայլեր կ'առնեմ՝ խելայեղօրէն երկու գլխարկաւոր ձիաւորներ զէն ի ձեռին, դաժան դէմքով, կ'արգիլեն յառաջացումս եւ կը հրամայեն ձեռքերս վերցունել: Երա՞գ թէ՞ իրականութիւն. գերի ինկած ենք դաշնակից զինուորներու կողմէ: Մին անգլերէն, միւսը ֆրանսերէն կը խօսէր: Հոգեկան հրճուանքէս եւ յուզումէս աչքերէս արցունք սկսաւ հոսիլ: Վերջապէս առանց վտանգի, առանց մորթս վրայ տալու, գեհենէն ազատուած եւ դէպի փրկութեան, առաջին քայլը առած ըլլալու գերագոյն երջանկութիւնը կը վայելէի: Քանի մը քայլ եւս առնելով ազատ եւ անվտանգ շրջանակի մը մէջ կը գտնեմ ինքզինքս: Օդանաւերու եւ

ռումբի վտանգ չկար այլևս: Պաշտպան ձեռքերու մէջ էինք հիմա վայրկեանապէս մեր մօտը գտնուած բլուրներուն վրայ:

Անգլիացի զինուորները դիրք բռնած, դիմացի կողմէ նահանջող թուրք զինուորներուն փախուստը արգիլելու համար զենքեր պարպելնին կը տեսնեմ: Զգացած ուրախութիւնս անբացատրելի կ'ըլլայ, երբ կը մտածեմ թէ ի մօտոյ սրտահատորներս տեսնելու բաղդը պիտի ունենամ: Այս ուրախ տրամադրութեամբ կը քալեմ դէպի յառաջ, հազարաւոր գերի ինկած զինուորներու հետ: Ճամբաները, նահանջող թուրք զինուորներու կողմէ ձգուած զենքերէն, գոյքերէն, կառքերէն՝ դժուար կ'ըլլայ անցնիլ:

Այդ Հինգշաբթի իրիկունը, Սեպտեմբեր 19ին 5-6 ժամ դէպի ծովեզերքը քալելէ վերջը, հրաման կը ստանանք դարձեալ վերադառնալ Թուլ Քերիմի կայարանը, ուր կը մնանք առանց ջուրի, թէ՛ գիշերը եւ թէ՛ յաջորդ Ուրբաթ օրը: Կիզիչ արեւուն տակ, անօթի ըլլալէ աւելի, ծարաւէ կը պապակինք: Թուրքերը, նահանջի ատեն, ջրհորները քանդեր էին: Ես քովս գտնուած դեղերուս պզտիկ սնտուկէն, կը հանեմ քիչ մը *acide tartrique* եւ բերանս դնելով քիչ քիչ պապակս կը մեղմացնեմ: Չափազանց անհանգիստ կը զգամ ինքզինքս: Երկու օրուան հոգեկան տագնապը, յուզումը, ծարաւը, անօթութիւնը, յոգնութիւնը, քնատութիւնը մեծապէս ազդեցին առողջական վիճակիս վրայ ու քայլ մ'իսկ առնելու կարողութիւն չեմ ունենար: Բարեբաղդաբար Ուրբաթ, իրիկուան դէմ մեծ օթօներով կը փոխադրուինք Րէսիւլայն, ուր պարզ զինուորները կը գատեն սպաններէ եւ թելերով շրջապատուած անջատ տեղերու մէջ կը տեղաւորեն մեզ: Առաջին անգամ ըլլալով մեզի կու տան պահածոյ միս եւ գալեթա, առատօրէն, ինչպէս նաեւ առատ ջուր: Այսպիսով, մենէ իւրաքանչիւր գերի քիչ շատ կը մոռնայ իր յոգնութիւնը եւ նոր ուժ կը ստանայ:

Գիշերը բացօդայ պառկելով, հետեւեալ առաւօտ Սեպտեմբեր 21 Շաբաթ շատ տկար կը զգամ ինքզինքս: Գերի ենք այլևս եւ մեր կամքին տէրը չենք, իմ գոյքերուս մէկ պայուսակը կրցայ ազատել միայն մինչեւ ցայդ վայր, հետեւաբար պէտք էր ես կրէի գայն, ուր որ երթայի, քանի որ այլևս օգնական զինուոր չունէի: Եւ ահա բոլոր գերի սպաններս, գոյգ-գոյգ կարգի մտած, կը սկսինք քալել ժամերով. տաքը տաժանելի է, ջուր չկայ, մէկ մաթրա ջուրը մէկ ոսկիի կը փնտռուի: Այն գոռոզ, հպարտ աշխարհը իրենց կարծ[իք]ով մեծամեծ զինուորականները, հիմա գլխիկոր քալել ստիպուած են եւ շատեր չկարենալով տոկալ ճամբու դժուարութեանց, կը մարին, կ'իյնան կէս ճամբուն: Ես իմ անբաժանելի պայուսակս շալկած, երբեմն, երբեմն *acide tartrique*ին զովացուցիչ ազդեցութեամբը կրնամ շարունակել ճամբաս, առանց ընկճուելու: Հազարաւոր գերի սպաններուն մէջ, միայն ես էի որ այսպէս անձնական քիչ մը գոյքերս շալկած ճամբաս կը շարունակէի: Վերջապէս կը հասնինք կայարան մը, ուր կը նստինք թրէն եւ իրկուան դէմ կը հասնինք Լիտի կայարանը:

Յաջորդ օրը, Կիրակի Սեպտեմբեր 22, գերիներու պաշտօնական արձանագրութիւնները տեղի կ'ունենան եւ մեր

կուրծքէն կը կախեն գերութեան թիւերը կրող էթիքէները: Այդ իրիկունն իսկ թրէն նստելով, կը փոխադրուինք Քանթարա, ամբողջ գիշեր մը ահագին անապատէն անցնելով, մէկ տարուան ընթացքին թրքական բանակներուն կեդրոնական վայրերը եղող Քաղա, Րաֆահ, Էլ-Արիշ եւ այլուր կը տեսնենք ճամբու ընթացքին, եւ կը հասնինք Սուէզի ջրանցքին ասիական եզերքը ուր հաստատուած հսկայ վրանաքաղաք մը, իբր գերանոց եւ իբր բրիտանական բանակատեղի: 9 օր հոտ կը մնանք: Գիշեր մը հեղեղանման անձրեւ կը տեղայ, բոլոր վրանները ջուրով կ'ողողուին, որով կը ստիպուինք ամբողջ գիշերը ոտքի վրայ լուսնել:

1918 Հոկտեմբեր 2ին առտուն, ասիական մասը Եգիպտոսի միացնող ջրանցքին վրայ կառուցուած փայտէ կամուրջէն կ'անցնինք քալելով եւ կը մտնենք թրէն որ Սուէզի երկայնքի անապատը կտրելէ յետոյ Եգիպտոսի գլխաւոր քաղաքներէն Իսմայիլիէ, Ջակագիլէ, Պենհայէ անցնելով կը հասնի Քուէսնայի կայարանը, ուրկէ կէս ժամ հետի շինուած գերանոցը կը փոխադրուինք քալելով կէս գիշերին: Ես իմ անբաժանելի բեռն եղող պայուսակիս ծանրութեան տակ ընկճուած եւ արիւն քրտինքի մէջ մտած եմ դարձեալ:

Գիշերը, մեր գերութեան թիւերը կը կախուին մեր վիզերէն եւ կ'առաջնորդուինք յատկապէս շինուած տաղաւարները, գերանոցները, շրջապատուած երկաթ փշաթելերէ: Այս ժամէն սկսեալ պաշտօնական գերիի յատուկ վերաբերմանց ենթակայ ենք այլեւս: Քանի մ'օր վերջը, իմ առաջին գործս կ'ըլլայ, աղերսագիր մը տալ գերանոցի հրամանատարին, խնդրելով որ ներկայիս Երուսաղէմ գտնուող ընտանիքիս մօտը երթալու համար պէտք եղած գործողութեանց ձեռնարկուի: Երկար ատեն, դիմումս ապարդիւն կ'ըլլայ, թէեւ քանի մը անգամ կը կանչուիմ գերանոցի պետէն:

Գերանոցի կէանքը իսկապէս դժուար կ'ըլլայ տանիլ, բայց մենք, 45 հայ սպաներ, յատուկ յարկաբաժինի մը մէջ տեղաւորուած, մեր կէանքը քիչ-շատ տանելի եւ հաճելի ընծայելու համար, մարմնամարզի, երգի, պարի եւ անգլերէնի դասընթացքի ժամեր կը յատկացունենք, այնպէս որ օրուան բոլոր պահերը անզգալաբար կը սահեին, անձանձրոյթ:

Երբեմն ալ, իրիկունները, հաւաքոյթներ, թէյասեղաններ, կ'ունենայինք: Ս. Յակոբի տօնին իրիկունը, քանի որ ընտանեկան քաղցրիկ բոյնէս հեռու կը գտնուէի եւ այդ իրկուան յատուկ յիշատակներու զարթնումը մեծ տխրութեամբ պիտի համակէր զիս, կ'որոշեմ գերանոցի հայ ընկերներուս թէյասեղան մը տալ, տեղական անցուկ միջոցներով: Որով այդ իրիկունը բաւական հաճելի ժամանց մը կ'ունենանք երգերով եւ բանախօսութիւններով եւ ընտանեկան յարկիս մէջ գտնուած ըլլալու պատրանքը կ'ունենամ:

Ուրիշ օր մ'ալ Գահիրէէն ստացուած այդ օրուան հայ լրագրէն անհուն ուրախութեամբ կ'իմանանք Նուպար Փաշայի Հայաստանի անկախութեան պաշտօնական հռչակումը: Ուստի մեր զգացած

ցնծութիւնը խմբովին արտայայտելու համար հաւաքոյթ մը կ'ունենանք եւ թէյասեղան մը կը սարքենք հաւաքաբար: Մեր տառապեալ ընկերներուն փակուած բերանները կը բացուին այդ իրիկունը. բանախօսութիւններ եռանդուն կերպով կ'արտասանուին, Ազգ. երգեր կ'երգուին սանձարձակ, ինչ որ գերանոցի³ մեր թուրք ընկերներուն ջիղերը կը գրգռուին եւ հարիւր հոգի հաւաքուելով, մեր վրայ յարձակելու ծրագիր մը կը յղանան (ինչպէս կ'իմանանք յաջորդ օրը), բայց իրենց մեծին խոհեմ յորդորներուն վրայ, իրենց սենեակները կը քաշուին եւ իրենցմէ մէկը միայն կու գայ մեր պետին եւ կ'աղաչէ որ այլեւս դադրեցնենք եւ վերջ տանք մեր հաւաքոյթին, քանի որ ժամը արդէն 11ը եղած էր: Այս կերպով կը վերջանայ մեր խրախճանքը:

Գերանոցէն ժամանակ առաջ ազատ արձակուելու միակ միջոցը Եգիպտոսի Ազգ. Միութեան երաշխաւորութիւնն էր Անգլ. զինուորական իշխանութեանց մօտ: Ուստի թէ՛ իմ կողմէ եւ թէ՛ Երուսաղէմէն յիշեալ միութեան եղած դիմումներուն հետեւանքով, երաշխաւորութեան թուղթս կը հասնի գերանոցի հրամանատարութեան եւ ազատ կ'արձակուիմ գերանոցէն, ինծի հետ նաեւ Գրիգոր Խաչերեանը, որուն ընտանիքն ալ Երուսաղէմ կը գտնուի: 1919 Յունուար 7ին, երկու անգլ. զինուորներու հսկողութեամբ, կը հասնինք Երուսաղէմ: Ես որքան երջանիկ կը զգամ ինքզինքս, որ այսքան փոթորիկներէ եւ խիստ վտանգաւոր անցուդարձերէ վերջը բաղդը կ'ունենամ ողջ մնալու եւ սրտահատորներս ողջագուրելու:

Ընտանիքիս մօտ վերադարձիս, աներս մեռած կը գտնեմ, որով 8 անդամներէն մէկը պակսած է: Փառք Աստուծոյ, այս տարուան հայկական կաղանդը եւ Ս. Օնունդը սիրելիներէս շրջապատուած տօնելու երջանկութիւնը կը վայելեմ վանքի խաղաղիկ մթնոլորտին մէջ:

Երկու շաբաթ միայն հանգիստ ընելէ վերջը, այլեւս հետամուտ կ'ըլլամ գործ մը գտնելու, քանի որ համեստ պիտոճէս ատկից ատկի պարապ պտտիլ չէր ներեր:

Ուստի միեւնոյն օրը թէ՛ Ամերիկեան Կարմիր Խաչին, թէ՛ Ֆրանսական Հիւանդանոցը եւ թէ՛ Երուսաղէմի public health department կը դիմեմ եւ գործ կը խնդրեմ: Այս վերջին պաշտօնատունը պատահմամբ կը հանդիպիմ Բեթլեհէմի առողջապահական քննիչ Տոքթ. Խաչեր Քէշիշեանի: Իրարու ծանօթանալէ վերջը, Բեթլեհէմի համար վկայեալ դեղագործի մը պէտք ըլլալը եւ իմ տրամադրելի ըլլալս կը յայտնէ բժշկապետին, որով 8 ոսկի ամսականով այդ պաշտօնին կը կոչուիմ իբր Government dispenser:

1919 Յունուար 27ին ընտանեօք կը փոխադրուինք Բեթլեհէմ եւ կը սկսիմ նոր պաշտօնիս, ստորագրելով 6 ամսուան քոնթրաթ մը:

Թէեւ դժգոհ մնալու պատճառներ կ'ունենամ, քանի որ կեանքը շատ սուղ էր եւ ամսականս ալ անբաւական, բայց կը ստիպուիմ

³ Գերանոցի հայ ընկերներու անունները տեսնել տոյն տետրակիս վերջին էջերուն մէջ:

շարունակել մինչև որ հայ երկինքը ծածկող մռայլ ամպերը փարատին, հաղորդակցությանց միջոցները դիւրանան, ներկայ քաղաքական անորոշ վիճակը վերջանայ եւ կարելի ըլլայ ուրիշ կարգադրութիւններ ընել՝ աւելի նպաստաւոր, որով ստիպուած կ'ըլլամ սպասողական անստոյգ կացութեան մէջ համբերել, աչքերս յարած անձկագին դէպի Փարիզի հաշտութեան ժողովը, որ կը գումարուի այս օրերս եւ ուրկէ պիտի ծագի աշխարհի խաղաղութեան կենսատու լոյսը:

Քոնթրաթիս վեց ամսուան պայմանաժամը կը լրանայ եւ սակայն ես կը շարունակեմ պաշտօնս: Յարմար չեմ տեսներ Իզմիտ փոխադրուիլ կամ այլուր՝ ներկայ պարագաներու մէջ, քանի որ քաղաքական վիճակը տակաւին շատ նպաստաւոր չի երեւնար:

Ահաբանակիր, Գրքանշարի հայ հիմնադրամի անունով:

1. Գրքի Գրք. պայքարանքի մարտնչի. 1/3 թույ.
2. Հա. Ե. Զօհանեսի յինչույ թղ. Եզրիս:
3. Խանի Արթուրի " Եղանակի
4. Գրքից Կարգի մեջ " Դեղան. Բարեկերի
5. " Կերպի մեջ " " Շուշի
6. " Խաչի մեջ " " Եղանակի
7. Զարթուրի Եղանակի " " Դեղան
8. " Բարեկերի " " Կարգի մեջ
9. " Կարգի մեջ " " Կարգի մեջ
10. Խաչի Արթուրի " " Դեղան
11. Կերպի Խաչի մեջ " " Եղանակի
12. Զարթուրի Կարգի մեջ " " Եղանակի
13. Զարթուրի Զարթուրի մեջ " " Եղանակի
14. Եղանակի Կարգի մեջ " " Դեղան
15. Արթուրի Դեղան " " Կարգի մեջ
16. Խաչի Կարգի մեջ " Կարգի մեջ Կարգի մեջ
17. Դեղան Դեղան " " Եղանակի

18. Կարգի Կարգի մեջ Եղանակի
19. Կարգի Կարգի մեջ " "
20. Զարթուրի Կարգի մեջ Դեղան
21. Կարգի Կարգի մեջ Կարգի մեջ Եղանակի
22. Զարթուրի Կարգի մեջ Կարգի մեջ Եղանակի
23. Կարգի մեջ Կարգի մեջ Կարգի մեջ
24. " Զարթուրի Կարգի մեջ Եղանակի
25. Կարգի Կարգի մեջ Կարգի մեջ Եղանակի
26. Զարթուրի Կարգի մեջ Կարգի մեջ Եղանակի
27. Կարգի Կարգի մեջ Կարգի մեջ Եղանակի
28. Կարգի Կարգի մեջ Կարգի մեջ Եղանակի
29. Կարգի Կարգի մեջ Կարգի մեջ Եղանակի
30. Կարգի Կարգի մեջ Կարգի մեջ Եղանակի
31. Կարգի Կարգի մեջ Կարգի մեջ Եղանակի
32. Կարգի Կարգի մեջ Կարգի մեջ Եղանակի
33. Կարգի Կարգի մեջ Կարգի մեջ Եղանակի
34. Կարգի Կարգի մեջ Կարգի մեջ Եղանակի
35. Կարգի Կարգի մեջ Կարգի մեջ Եղանակի
36. Կարգի Կարգի մեջ Կարգի մեջ Եղանակի

37. Կարգի Կարգի մեջ Կարգի մեջ Եղանակի
38. Կարգի Կարգի մեջ Կարգի մեջ Եղանակի
39. Կարգի Կարգի մեջ Կարգի մեջ Եղանակի
40. Կարգի Կարգի մեջ Կարգի մեջ Եղանակի
41. Կարգի Կարգի մեջ Կարգի մեջ Եղանակի
42. Կարգի Կարգի մեջ Կարգի մեջ Եղանակի
43. " Կարգի Կարգի մեջ Կարգի մեջ Եղանակի
44. Կարգի Կարգի մեջ Կարգի մեջ Եղանակի